

44
96-96

РИСБОЙ ЖУРАЕВ, АСҚАР ЗУННУНОВ

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВ ФАНЛАРИНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач

4.11.2015
16.06.22

ООО «Циринская городская типография» Зак. 497-4000

74
7-96

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
FAN VA TEXNOLOGIYALAR MARKAZI
T. N. QORI NIYOZIY NOMIDAGI O'ZBEKISTON PEDAGOGIKA
FANLARI ILMIY-TADQIQOT INSTITUTI

TA'LIM JARAYONIDA O'QUV FANLARINI INTEGRATSİYALASHTIRISH OMILLARI

Umumiy o'rta ta'lim maktablari
uchun qo'llanma

Скелет

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«SHARO» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK kompaniyasi
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2005

T a q r i z c h i l a r

U. MAHKAMOV — pedagogika fanlari doktori, professor
E. T. TURDIQULOV — pedagogika fanlari doktori, professor
Sh. QOSIMOVA — Toshkent shahar 20-maktab direktori,
M. ISMATOVA — Yunusobod tumani 273-maktab direktori,
O'zbekiston Qahramoni

SO'ZBOSHI

Mustaqil Respublikamizda tarbiya mazmuni, shakli tubdan o'zgardi, tarbiyaviy ishlar aniq maqsad tomon yo'naltirildi, bu jarayonda subyektlarning o'zaro samarali hamkorlikda bo'lishlari uchun uzviylikda bo'lgan tarbiya shakli, vosita va usullari ishlab chiqildi, amaliyotga tatbiq etilmoqda. O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol shaxs qilib yetishtirishda milliy madaniyat, ma'naviyat, ilg'or milliy an'ana, urf-odat va umumbashariy qadriyatlar asos bo'ldi. «...Biz, — deydi Prezident Islom Karimov, — umumbashariy qadriyatlarining eng birinchi asosi bo'lgan xalq insonparvarligi chashmalaridan qadam-baqadam bahramand bo'lmoqdamiz. Ayni shu hol taraqqiyot yo'lidan dadil borishimiz va butun insoniyat bilan birgaligimizning eng mustahkam kafolatidir»¹.

Demak, o'quvchilarni barkamol inson qilib yetishtirishga, ularning xalq insonparvarligi chashmalaridan, umumbashariy qadriyatlardan bahramand bo'lishlariga e'tibor berish lozim. Bunda ma'naviyatdan «... oqilona foydalanish, bolalarimizni vatanparvarlik, rostgo'ylik, xalqsevarlikka o'rgatish kerak bo'ladi. Aslini olganda, axloq — ma'naviyatning o'zagi. Inson axloqi shunchaki salom-alik xush muomaladangina iborat emas. Axloq — bu avvalo insof va adolat tuyg'usi, iymon, halollik degani»²dir.

Bu ko'rsatmalar, tabiiyki, ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalash yo'llarini aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Ma'lumki, integratsiya — bu, ayrim bo'lak, qismlarning birlashib, bir butun bo'lishidir. Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalashda asosiy masala vaziri-

¹ I. A. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloli va taraqqiyoti yo'lli. T.: "O'zbekiston", 1992. 70-bet.

² I. A. Karimov. O'zbekistonning siyosiy-iqtisodiy va iqtisodiy istiqbolining tamoyillari. T.: "O'zbekiston", 1995. 53-bet.

falarning o'zaro birligini ta'minlashda, avvalo, maqsad metod, shakl, vositalar va kuzatilgan natijalarni belgilab olishdir.

Ana shu qonun, qoidalariga amal qilgan holda qo'llanmada ijtimoiy fanlarning o'zaro uyg'unligi, ta'lim va tarbiya birligiga e'tibor berib, badiiy adabiyot va tarix fanlari namoyandalarning asarlarida ifodalangan obraz va tarixiy siymolarga xos insoniy-axloqiy fazilatlarini integratsiyalab birlashtirib, ular shu fazilatlar sohibi bo'lgani sababli hikmatlar ham taqdim etildi.

O'ylaymizki, muhtaram kasbdoshlarimiz qo'llanmada bayon etilgan fikrlarga ijodiy yondoshadilar, u haqda samimiy istaklari bilan uning takomillashuviga ko'maklashadilar.

I. TA'LIM JARAYONIDA O'QUV FANLARINI INTEGRATSIYALASHNING ILMIY- PEDAGOGIK ASOSLARI

Prezident Islom Karimov o'zining «O'zbekiston buyuk kelajak sari» asarida istiqbol mafkurasi «Xalqimizning asrlar osha yashab kelgan an'analari, urf-odatlari, tili va ruhi negiziga qurilgan»ini qayd qilib, «milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uyg'unlashgan holda kelajakka ishonch tuyg'usini odamlar qalbi va ongiga yetkazishi, ularni Vatanga muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalashi, halollikni, mardlik va sabr-bardoshlikni, adolat tuyg'usini, bilim va ma'rifatga intilishni tarbiyalash yo'lida xizmat qilmog'i lozim. U davlat fuqarolarining buyuk maqsad yo'lida ma'naviy yaqinlashuviga ko'maklashmog'i kerak»ligini qayd etdi.

«Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti (MOH) davlat rahbarlarining 2004-yil 28-may kunda bo'lgan kengashda Markaziy Osiyo mamlakatlarida hamkorlik va integratsiya uchun asos va imkoniyatlar juda ko'pligi, xalqlarimizning bir-biriga yaqinligi savdo, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'rifiy aloqalarni taraqqiy ettirish uchun muhim zamin bo'lishi ta'kidlandi.

Hozirgi davrda o'quv fanlarini integratsiyalash mazmunini, rivojlanish tarixini, fanlarni integratsiyalashning shakli usul va vositalarini aniqlash, uning kelajak ishtirokini belgilash-asosiy vazifa bo'lib turibdi.

Ma'lumki, «Fan» so'zi lotincha «bilim» demakdir. Shu ma'noda fan, o'tmishda ham, hozirda ham, bir tizimga solingan bilimlar birligi deb tushuniladi.

Fan — ma'naviy madaniyatning muhim bir bo'lagi (qismi), insoniyatning eng yuqori shakli, ma'qul metod-

¹ Islom Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: «O'zbekiston», 1998, 311-bet.

lar vositasida erishilgan, aniq bayon qilingan, haqiqiyliги ijtimoiy soha tajribasida isbotlangan bilimlar tizimi hisoblanadi. Demak, integratsiya, bu — ayrim bo'laklarning qo'shilib bir butun bo'lishidir¹.

O'quv fanlarini integratsiyalash, bu — turli o'quv fanlarini sun'iy ravishda bir-biri bilan birlashtirish degan gap emas. Ularni o'zaro uyg'unlik, uzviylikni o'rganish fanlar o'rtasidagi umumiy o'xshashlikni, har biriga xos xususiyatni va har birini hayotga tatbiq etish usullarini puxta, aniq bilib olgan taqdiridagina samarali bo'ladi. Shundaygina o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash shakllanadi, ular mehnat jarayonida, ijtimoiy hayot, tabiatda sodir bo'layotgan voqea va hodisalar o'rtasidagi uyg'unlik, uzviylikni chuqur anglab oladilar.

«Ta'lim to'g'risida»gi qonunda ham, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ham o'quv fanlarini uzviylikda, izchilikda o'rganish aniq ifodalangan.

Ta'limni integratsiyalashtirish o'quvchilarda jo'shqinlik, fanlarni o'rganishga qiziqish hissinin kuchaytiradi, o'quv fanlari bo'yicha bilim darajasini oshiradi, ularning aqliy faoliyatini rivojlantiradi, o'quv materiallarining o'zaro, tabiiy ravishda uzviylikda bo'lishini ta'minlaydi. Darsda o'quvchilarda ongii qiziqish faoliyati, mustaqil fikrlash qobiliyati rivoj topadi, ularda o'quv faniga nisbatan shaxsiy munosabatlarda bo'lish, ijodkorlik hissi shakllanadi. Integratsiyalashtirilgan darsda ta'lim-tarbiya uzviyliги ham bir butun holda amalga oshadi. O'quv fanlarni uzviylikda o'rganish o'quvchilar bilimni mustahkamlashning muhim omillaridan biri sifatida o'quv tarbiya jarayonining ham uyg'unlikda bo'lishini taqozo etadi.

Islom Karimovning ta'kidlashicha: «Yurtiga, vatanga muhabbat, insonparvarlik tuyg'ulari xalqimizning qon-qoniga singib ketgan azaliy xususiyatlardir. Ana shu noyob insoniy fazilatlarni asrab, avaylash, va yanada takomillastirish, farzandlarimizni ozod va demokratik O'zbekistonning munosib o'g'il-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma'naviyat sohasidagi ishlarimizning asosiy yo'nalishini tashkil etmog'i kerak. Shunga ko'ra, vatan

tarixi va madaniyatini, jug'rofiyasi va iqtisodini, qadimiy urf-odatlarimizni har tomonlama o'rganish dolzarb ahamiyatga ega»¹.

Hozirgi mustaqillik davrida istiqbol mafkurasi ma'naviy hayot va jamiyatdagi yangicha munosabatlarni mohiyatini anglash, ularning yechimini topish, tahlil qilish va to'g'ri yo'lni tanlash qobiliyatiga ega bo'lgan komil insonni tarbiyalashni asosiy maqsad qilib qo'yadi. Komil insonning ma'naviy hayotini yaxit holda ko'ra olishi, hayotda sodir bo'layotgan voqea va hodisalarni tasavvur etishi, uning mohiyatini tushuna bilishi lozim. Tarbiyaviy ishning asosiy g'oyasi esa, mehnatsevarlik, insonparvarlik, vatandparvarlik, milliy iftixor, imon-e'tiqodlilik, axloqiy poklik, odillik, bilimlilik, ongliilik, birodarlik, baynalmillalik g'oyalaridan iborat.

Ya'ni, ta'lim jarayonida shaxs sifatida shakllanayotgan o'quvchilar ma'naviyat, insonparvarlik, vatandparvarlik axloq-odob tushunchalarining mazmuni va tarkibini bilib olishlari kerak. Shundaygina ular bu tushunchalarning mohiyatini puxta anglab, bu ulug' fazilatlarni egallashga ongii ravishda harakat qiladilar.

Akademik I.P.Pavlov ta'kidlaganidek, ta'lim — aloqa, fikr, tafakkur va bilimlardan iborat.

Fanlar o'rtasidagi o'zaro uzviylik tabiat va jamiyat voqealari o'rtasidagi mavjud uzviylikning obyektiv in'ikositir. Binobarin, o'zaro uzviylik tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarga xos umumiy va muhim xususiyat sanaladi. Har bir narsa, voqeaning mohiyatini bilish uning boshqa narsa va hodisalar bilan bo'lgan munosabatini bilishga bog'liq.

O'quv fanlariaro uzviylikka xos xususiyat avvalo, darsda kuzatilgan maqsad va vazifalarga qarab belgilanadi. Ularning o'zaro uzviyligidan muvaffaqiyat esa, darsning to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq.

Bu jarayonda insonning ilmiylik xususiyatiga ega bo'lgan mehnati alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, mehnat — insoniyat hayotining, uning o'sib, kamol topishi va go'zallik his-tuyg'usining, erishgan moddiy va ma'naviy boyliklarining asosiy manbayidir.

¹ Qat'lan: Русско-узбекский словарь. М.: «Госиздат», 1954, 266-b

¹ I. A. Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: «O'zbekiston», 1995, 51-bet.

O'rimishda ota-onalar bolani aqli kamol topgan, har bir ishga ijodiy yondashish qobiliyatiga ega bo'lgan inson qilib yetishtirish zarurligini o'z tajribalarida ko'rdilar, mehnat va ijtimoiy hayot, tashqi olam inson kamolotida asosiy omil ekanligiga ishonch hosil qildilar. Dunyoga kelgan bolaning aqliy tarbiyasiga urg'u bergan holda, ularni oila va qishloq xo'jalik ishlarga, bog'roqlar yaratish, chorvachilik, hunarmandchilik ishlari — mehnatga o'rgatdilar, shu bilan birga, o'yinga, jismoniy tarbiyaga, bolalarning boshqalar bilan muloqotida bo'lishiga, ularning atrof-muhitni anglashga qiziqish uyg'otishga ahamiyat berdilar.

Yoshlikdan o'sib borgan sayin bolalarda aql, xotira, ko'p narsani bilishga havas, fikrni bir nuqtaga qaratish, mantiqiy fikrlash, ijodkorlik qobiliyati rivojlana boshlaydi.

Bola tug'ilishi bilan ota-onaning parvarishi orqali atrof-muhit bilan tanishadi. Turmush faoliyati boshlanishi bilan ishlab chiqarish tajriba va malakalarini o'zlashtiradi, shu jarayonda unda madaniyat, axloq va estetik qarashlar shakllanadi.

Har bir xalq, elat, jumladan, o'zbek xalqi o'ziga xos axloq qonun-qoidalarini yaratdi. Insoniylik mezonini axloq qonuniyatining asosi bo'lib qoldi.

Aqliy tarbiya insonning sharafti, g'ayratli, irodali bo'lishida muhim omil bo'ldi. Tarbiyada asosiy ustoz oilada ota-ona, keksalar bo'lishi.

Xalq yaratgan madaniy boyliklar, yodgorliklar yoshlar tarbiyasidagi muhim vosita bo'lib, ularning ifodalangan g'oya va ilg'or tajribalar pedagog olimlar, buyuk mutafakkirlarning bola tarbiyasi haqida bayon etgan fikrlari uchun muhim manbadir. Chunonchi Ismoil al-Buxoriy, Al-Xorizmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Rudakiy, Firdavsiy, Abu Rayhon al-Beruniy, Yusuf Xos Xojib, Ahmad Yungakiy, Sa'diy Sheroziy, Ahmad Yassaviy, Nizomiy Ganjaviy, Fariddin Attor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqa allomalar o'z asarlarida axloq, odob, nafosat, mehnatevarlik, vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik g'oyalarini bayon etishda pedagogikadan samarali foydalandilar. Bu ulug' mutafakkirlarning asarlarini o'qigan har bir o'quvchi axloq, baxt, inson, poklik, iflat, sabr-matonat,

mehr-shafqat, sihat-salomtaliq, ota-onaga hurmat qoidalarini haqida boy tasavvurga ega bo'ldi.

Buyuk slavyan pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592—1670) o'zining «Insoniy ishlarni tuzatish haqida umumiy maslahatlar» nomidagi asarida tarbiya tabiatiga uyg'un bo'lishi, tarbiyada «bolani hamma narsaga o'rgatish», tabiat ko'rsatmalariga asoslanish, bolaning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish zarurligini aytadi.

Komenskiy tabiat hodisalari va inson faoliyatiga doir misollarga murojaat qiladi. Masalan, u o'qitishni narsa, buyum bilan umumiy tanishtirishdan, bolalarning uni yaxlit idrok qilishlaridan boshlab, undan keyin uning ayrim tomonlarini o'rganishga o'tish zarurligini aytadi. Komenskiyning ta'kidlashicha, tabiat hamma narsani eng umumiy narsadan boshlaydi va xususiy narsa bilan tugatadi. Jumladan, tuxumdan qushning yuzaga kelishida uning umumiy shakllari paydo bo'ladi va keyinchalik, asta-sekin ayrim a'zolari rivojlanadi. Komenskiyning so'zlariga ko'ra, rassom ham shu zaylda ish ko'radi. U avval tasvirlaydigan buyumning umumiy, xomaki rasmini chizadi, keyin uning ayrim qismlarini tasvirlaydi.

Komenskiyning fikricha, bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish asosiga qurilgan ta'limgina tabiatga uyg'un bo'ladi.

U ta'limning tabiatga uyg'unligi haqida fikr yuritarkan, inson rivojlanishini to'rt bosqichga — go'daklik, bolalik, o'smirlilik, yetuklik davrlariga bo'ladi.

Komenskiy yosh avlodga har tomonlama tarbiya berishni ta'minlaydigan, hamma bosqichlarda izchillik va o'zaro bog'lanish bo'ladigan qat'iy va yagona tizim qaror topishi kerakligini aytadi va hamma bosqichlar uchun ta'limning mazmunini batafsil ishlab chiqadi. U har bir fanning o'qitishini eng oddiy elementlardan boshlash kerak, bolalarning bilimi bosqichdan bosqichga o'tgan sayin yangi ildiz o'tib va novda chiqarib, tobora mustahkamlanib, o'sib borayotgan va ko'p hosil berayotgan daraxt singari kengayib, chuqurlashib borishi lozimligini ta'kidlaydi.

Jan Jak Russo tarbiyani tabiatga uyg'un holda amalga oshirishni — bolaning tabiiy rivojlanib borishiga to'g'ri o'ylash kerak, deb hisoblaydi.

O'tmish asrlarda Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalar yunon, yaqin va o'rta sharq o'lka xalqlari ilm-fani, madaniyati, ma'rifatini yaxshi bilganlar, olim va adabiyot namoyandalari bilan bevosita muloqotda bo'lganlar.

Abu Nasr Forobiy Yunonistonning jahonga mashhur faylasuflari — Aristotel, Platon, Sugrot, Farobiyning asarlarini o'rgangan, ilmiy va pedagogik qarashlarini chuqur tadqiq etgan, ularga sharhlar yozgan, Aristotelning «Kategoriyalarga sharhlar» risolasini izohlagan.

Forobiyning insoniy fazilatlari haqidagi umumiy ta'limotiga ko'ra, inson o'z mohiyati bilan ijtimoiydir, ya'ni jamiyatda, o'zaro munosabat, o'zaro jarayonda inson bo'lib yetishadi. Jamiyat insonlarning o'zaro birtukuvi yordamida — insonning o'z moddiy ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan intilishi natijasida vujudga keladi va jamiyattan tashqarida insonlar jamoasidan ajralgan holda, yordamsiz o'z ehtiyojlarini qondira olmaydi.

Insonni boshqa hayvonlardan uskun qilgan narsa uning uchun tabiiy hisoblanuvchi aql va ruhiy quvvatdir, kutilgan maqsadlarga erishuv uchun tug'ma kasb hunarni, turli ishlarni egallamoq darkor.

Inson o'zining barcha tug'ma qobiliyatlarini yuksak kamolotga erishuvi, yetuk bo'lishi, mukammallikka erishuvi uchun sarf qiladi va bu yo'lida o'zi kurashgan tabiat hodisalaridan foydalanadi, ularni o'ziga bo'yundiradi, buning uchun ilm-fanni, turli hunarlarni o'rganadi.

Insonning tabiat hodisalaridan foydalanishi, ilm-fan, kasb-hunarni o'rganishi, kamolotga erishuvining yo'l-yo'riq va vositalarini to'g'ri tushunishi va o'zining tug'ma qobiliyatlaridan to'g'ri foydalanishi, boshqalar bilan munosabatda, muloqotda bo'luvi uchun ta'lim-tarbiya nihoyatda zarur.

Ibn Sino o'zining «Donishnoma» asarida havo, olov, suv, tuproq bo'laklarga bo'lmaydigan modda ekanligini aytadi. Ularning o'zaro turlicha birluvi natijasida murakkab moddiy narsalar hosil bo'ladi. Bu murakkab narsalar o'zgarib, turli shakllarga ega bo'lishi mumkin. Kishi ongidan tashqarida va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan obyektiv borliq, harakat, vaqt, fa-

zo bilan uzviy bog'liq, obyektiv moddasiz fazo va harakat yo'q.

Inson bilimi tashqi olamdagi mavjud narsalarni hissiy bilish, tushunchalar yordamida hosil bo'lgan fikrlash natijasida tashkil topadi. Inson aqli turli fanlarni o'rganish bilan boyib, rivojlanib boradi. Inson aqli tashqi olam haqida tushunchalar hosil qilishga, bilimlar o'rtirishga qodir.

Munavvar qori Abdurashidxonov bolalar tartibida ota-ona, o'qituvchi, keng jamoa o'rtasida hamkorlik bo'lishi kerakligini aytadi. Bolada ma'naviy go'zallik, nafosat, ijodkorlik his-tuyg'ulari uzviylikda rivojlanitil-mog'i lozim.

Hanza Hakimzoda axloqiy tartibyada bolalar tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini, tabiiy hodisalarini, ularning o'zaro uzviyligini bilishi kerakligi, shundaygina ular jamiyat va xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan bo'lib yetishishlari mumkinligi haqida fikr bildiradi.

Ma'lumki, ilmlarni o'zlashtirish jarayoni ma'lumotni his qilish, anglash, bilish va malaka hosil qilish jarayonlardan iboratdir.

Inson mehnatining asosiy xususiyatlaridan biri — uning fikr yuritish, ijod qilishga moyil va qodirligidir. Inson buyum — narsa yaratar ekan, u, avvalambor, o'zining moddiy va ma'naviy ehtiyojini qondiradi, yaratgan narsasi o'zining tashqi ko'rinishi va go'zalligi bilan boshqalar diqqat e'tiborini o'ziga jalb etib, ularning ham moddiy va ma'naviy ehtiyojini qondirishni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'yadi.

Har bir ilm, san'at ahli, hunarmand, kasb ahli jamiyat talablarini hisobga olgan holda asar ijod qiladi, biror narsa yaratadi. Asar, buyum yaratishdan oldin olim, san'at va kasb-hunar ahli ongida bilim, voqea va qahramon haqida fikr, o'ylar tizimi shakllanadi, so'ngra shu tizim asosida izchillikda asar bunyod etiladi. Maktabda o'qituvchi ongida ham mavzu bo'yicha darsda beradigan ma'lumotlari, qo'llaydigan usullari, foydalanadigan ko'rgazma vositalari tizimi shakllanadi, so'ngra u, mantiqiy izchillikda va aniq dalillar asosida o'quvchilarga bilim beradi, ularni tartiblaydi, shu zayrda ta'lim-tarbiyani bir butunlikda amalga oshiradi.

Hozirgi davrda fan tizimini tashkil etgan qismlarning ham o'zaro aloqada bo'lishida ilmiy-texnik axborot vositalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Fanlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar rivojining ta'siri va bu sohada axborot vositalarining muhim ahamiyat kasb etishi natijasida erishilayotgan yutuqlar tabiat, jamiyat, texnika sohasi — moddiy olamda namoyon bo'lmog'ida. Bu o'zaro ta'sir — fanlar rivoji, har bir faning ichki tabiiy rivoji uchun zarur bo'lgan ehtiyoj, har bir fan rivojiga xos xususiyatdir.

Ilmiy tarzdagi o'zaro ta'sirga ega bu xususiyat shundan iboratki, u fan bilan axborot vositalari o'rtasidagi aloqani kuchaytiradi, tezlashtiradi. Bu tezlashish esa, faning ijtimoiy tuzumga bo'lgan ta'sirini oshiradi.

Fanlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va fanlar tarkibidagi o'ziga xos qonuniyatlarning yuzaga kelishi ularning tuzum bilan aloqadorligiga yorqin dalildir.

II. TA'LIM JARAYONIDA O'QUV FANLARINI INTEGRATSIYALASHTIRISH

Ta'lim-tarbiya ong yetukligini ta'minlashda muhim o'rinda turadi. Iqtisodiyot, madaniyat, ijtimoiy va ma'naviy hayotimizning taraqqiyot omillarini belgilashga qaysi jihatdan yondashmaylik, inson va uning vatandashlariga, fuqaroligi, faolligi hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Bunday insonni maktab shakllantiradi.

Maktab jamiyatning talablariga bo'ysunuvchi va uning ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun javobgar bo'lgan muhim bo'g'in hisoblanadi, insonni shakllantirish uchun mas'uldir.

Ma'lumki, shaxs bir butun shaklda rivojlanadi. Bir butun ta'lim-tarbiya jarayoniga xos vazifa insonda nafakat aqliy, balki layoqat va malakani ham shakllantiradi. Bir butunlikda bo'lgan jarayon o'quvchida qiziqish hissinı tarkib toptiradi. Demokratik, insonparvarlik xususiyatini kasb etgan ta'lim-tarbiya ijodiy hamkorlik va mulog'otga asoslanadi, o'quvchida ichdan intilish, qiziqish hissinı uyg'otadi, o'quvchi shaxsini bir butun holda rivojlantiradi, aqliy va jismoniy qobiliyatini takomillashtiradi.

Har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash, bu — yangi jamiyatni barpo etishda belgilangan uzoq muddatli strategik maqsaddir. Har bir tarixiy bosqichda bu maqsadga erishishdagi vazifalar jamiyat talab qilayotgan vazifalardan biri sifatida belgilanadi.

Bu vazifalar quyidagilardan iborat:

Shaxsga qo'yiladigan tarixiy talablar «yangilik uchun kurashish, taraqqiylarar, ijtimoiy adolat tarafdori, vatandash va baynalminal, tom ma'nodagi jamoatchi, vatani va insoniyat erishgan yutuqlarni qadrlovchi jamiyat ishi uchun qayg'uruvchi fidokor, madaniyati va keng dunyoqarashga ega bo'lgan shaxs»ni yetishtirishdir.

Har tomonlama barkamol inson deganda biz jamiyatning asosiy qadriyatlarini o'zlashtirish va yanada ko'paytirish yo'lida yuqori darajadagi faollikni namoyon qiluvchi shaxsni tushunamiz. Shaxsning hayoti mazmunining ilg'or kishilar faoliyatini o'rganishga intilishlarida aniq namoyon bo'ladi.

Shaxsni shakllantirishdagi vazifalarning o'zaro birligini ta'minlashda, avvalo, maqsad, vosita va kuzatilgan natijalarning birligi ham nazarda tutiladi.

Birlik, bu o'quvchi va o'quvchi faoliyati, qo'llaniladigan uslub vosita, vazifalarga nisbatan o'quvchi munosabati, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar jamoasining o'zaro aloqasi birligidir.

Adabiyot hayot hodisalarini aks ettiradi. Tarix va hozirgi zamon, odamlarning mehnati va maishati, fan, texnika, san'at masalalari unda o'zining badiiy aksini topadi. U inson hayotining turli sohalari o'z ichiga oladi, insonning fikr va tuyg'ulariga kirib boradi, uning eng murakkab, eng nozik kechimalarini aks ettiradi. Yozuvchi nima haqda hikoya qilmasin, uni qiziqitirgan asosiy narsa odamdur. Uni odamlarning mehnat bilan shug'ullanishi, turli hodisalarining odamlarga, ularning xatti-harakatiga, ongi, hayoti va taqdiriga ta'siri qiziqitiradi. Asarda bir odam obrazida uning boshqa kishilar bilan birligi shaxsiy hayotdagi faqat o'ziga xos xususiyatlari tasvirlanadi.

Badiiy adabiyotda tabiat ham tasvirlanadi. Tabiat manzarasi shunchaki tasvirlanmaydi. U kishining idroki orqali beriladi va shu bilan u kishining tuyg'u, fikr, kay-

fiyatini va uning hayotga munosabatini tushunishga yordam beradi.

Badiiy adabiyot so'z san'atidir. Yozuvchining o'ylanganlari badiiy asarga aylanishi uchun obrazlarga til ibosi «kiyigizish» kerakli so'zlarni topish, tegishli ohang berishga erishish, ularning yordami bilan muayyan ma'no hosil qilish, kayfiyat yaratish kerak. So'zning yordami bilan adabiy obrazlar yaratiladi.

Maktabda dastur asosida Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida berilgan ma'lumotlardan keyin O'zbekistonning yirik sanoat viloyatlaridan biri «Navoiy» viloyati deb atalgani, Toshkentda «O'zbekiston milliy bog'i»da o'rnatilgan, haykaltaroshlik san'atining yorqin namunasi bo'lgan shoir haykalida buyuk allomaning nuroniy siymosi mohirona aks ettirilgani aytilishi kerak. Shuningdek, XVI asr naqshli san'atining buyuk namoyandasi Kamoliddin Behzod chizgan rasmi namoyish etib, mazmunini so'zlab berish lozim. Ushbu «Navoiy portreti» allomada siymosi tubandagicha tasvirlangan: Alisher Navoiy hassaga suyangan, oldinga tomon biroq engashgan.

Vatandan yitroqda yuritishlar, ilm-fan va adabiy ijod bilan tinimsiz shug'ullanish, amirlik lavozimida davlat ishlarini boshqarish, adolat va tinchlik uchun kurash shoir qaddini bukkar, sochlarini oqartirgan. Lekin dunyoning bu tashvishlari uning ruhini toliqtira olmagan. Silliq, yonoqlari chiqiqroq, kenggina yuzida tafakkur, ma'naviy qudrat va yengil bir horg'inlik jilvalanadi. Qabarigroq qovoqlari ostidagi qiyg'och ko'zlarida go'yo tafakkur va xayol bilan birga mustahkam iroda ifodalanaadi.

Alisher Navoiy siymosi chizilgan bu rasmda uning tafakkur kishisi, buyuk inson ekanligi umumlashma obrazlarda ifodalangan.

XX asr adabiyotining atog'li namoyandasi Oybek o'zining «Navoiy» romanida Alisher Navoiy siymosini quyidagicha tasvirlagan:

«Shoirning boshida uchli ko'k taqiyaga silliq o'rangan ko'rkamgina salla. Egnida — ichidan odmi shohi do'ppi, ustidan yalang go'ng'ir movut chakmon... O'tizdan oshmagan bo'lsa ham, Navoiy yoshi

ulg'iroqdek ko'rinar. Qomati o'rtdan baland, ingichka, lekin pishiq, barmoqlari uzun va nafls, gora va qisqa sog'oli xushbichim miyiqdari tekis va silliq, yonoqlari chiqiqroq, kenggina yuzida doimiy tafakkurning asl ma'nosi, ma'naviy qudrat va yengil, go'zallashtruvchi bir horg'inlik jilvalanadi. Qabarigroq qovoqlari ostidagi qiyg'och ko'zlarida go'yo tafakkur va xayol bilan birga qandaydir iroda ifodalangan».

Rassom Behzod va badiiy so'z namoyandasi Oybek ifodalari bir-biriga uyg'un bo'lib, buyuk Alisher Navoiyning nuroniy siymosini ko'z oldimizda namoyon etadi. Behzod chizgan rasm bilan Oybek chizgan so'z tasviri o'rtasidagi mazmunan uyg'unlik bor.

IX sinfda «Alisher Navoiy» mavzuni o'qishda bu ikki fan integratsiyalashtirilsa, o'quvchilar Alisher Navoiy buyuk tafakkur siymo bo'lgani haqida bir butun to'liq tasavvurga ega bo'ladi.

Alisher Navoiy Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Hirotida yashab, vazirlik vazifasini bag'arib turgan yillarida mamlakat obodonligi, halq farovonligi va osoyishtaligi, ilm-fan, adabiyot va san'at, me'morchilikning rivojiga e'tibor berdi.

U shoh va shahzodalarning toj-taxt uchun kurashib, o'zaro urushishlari natijasida temuriylar davlatining halokatga yuz tutayotganini ko'rib, ularni yarashtirishga, kelishtirishga harakat qildi. Ammo uning bu harakatlari zo'ye ketdi, u o'z niyatlariga erisha olmadi, yurtida tinchlik, osoyishtalik, farovonlik bo'lishi uchun hayotda insonparvarlik, xalqparvarlik, do'stlik, ma'rifatparvarlik fazilatlarini o'zida mujassam etgan, jasur inson-shaxs bo'lishi kerakligini chuqur his qildi. «Farhod va Shirin» dostonida aniq bir tizimda bosh qahramon Farhodni shunday inson — shaxs sifatida namoyon etdi.

Alisher Navoiy o'z ongida Farhod obrazida mujassam bo'ladigan insoniy fazilatlari o'zaro uyg'unlikda, mantiqiy izchilik va uzviylikda aks ettirish, mujassamdan o'rin oladigan, har bir fazilatni aniq voqea-hodisalarni, uning amalga oshiradigan ishlari vositasida ko'rsatish tizimini o'yladi.

Darsda o'qituvchi Farhod obrazini tahlil qilishda bu

masalani quyidagi reja asosida yoritadi, integratsiyalashtiradi:

- Farhod bolalikdan aqlli, zehni bo'lib o'sadi;
- zo'r havas bilan o'qiydi;
- jismoniy va harbiy mashqlar bilan shug'ullanadi;
- o'zini oddiy odamlardan biri deb hisoblaydi;
- me'morlik, naqqoshlik hunarlarini o'rganadi;
- toj-taxtga qiziqmaydi;
- ilm, aql, iroda ijodkorlikka erishadi;
- Yunonistonga (Gretsiya) keta turib, yo'lda uchragan yovuz kuchlarni halok qiladi, Iskandar tilisimini ochadi, dengizda qarogchilar bilan kurashib, yo'lovchilarni halokaldan qutqaradi.
- Armanistonda daryo misol ariq, katta hovuz qazishga boshchilik qiladi;
- do'stga, sevgilisiga sadoqatda bo'ladi;
- Armaniston xalqini Xisrav hujumidan himoya qiladi;

● o'limi oldidan tashvishga solgani uchun sevgilisi Shirindan, xalqdan, tabiatdan uzr so'rab, kelgusida yorug' kunlar bo'lishiga ishonch izhor etadi.

Darsda bu reja bo'yicha Farhodga beriladigan ta'riflar quyidagi mazmunda bo'ladi.

Farhod yoshlikdan — tabiiyot, matematika fanlarini qiziqish bilan o'qidi, aqliy tabiiya bilan birga, jismoniy va harbiy mashqlar, jumladan, suvda suzish, chavandozlik bilan shug'ullanadi. 10 yoshida o'zining aql va jismoniy kuch-qudrati bilan odamlarni hayratda qoldiradi. Shahzodalikka, otasining mol-dunyosiga qiziqmaydi, o'zini oddiy kishilarning biri deb hisoblaydi, mazlum halqni chin qalbdan sevdi. U me'mor Bonnydan me'morlikni, naqqoshlikni, tosh yo'nishni o'rgandi. U egalagan ilm va hunarini hayotga tatbiq etishni — ijodkorning burchi deb bildi, buni Armanistondagi faoliyatida namoyon etdi:

«Hunarni asrabon netgumdir oxir,
Olib tuprog'ani kelgumdir oxir» —

deb tog'da ariq qazish uchun qiyonlib ishlayotganlarga ko'maklashdi. U bilim va hunarini ishga solib, kishilar

mehnati va mashaqatini yengillashtiradi. Uning boshchiligidagi Armanistonda katta ariq, hovuz qazildi, ariqqa «Nahr ul hayot» («Hayot daryosi»), hovuzga «Baxr ul najot» («Najot dengizi») deb nom qo'yildi.

Farhod Yunonistonga (Gretsiyaga) keta turib, yovuz kuchlarga qarshi kurashdi, mislsiz qahramonlik ko'rsatadi: og'zidan o't sachrab turgan aidarni, Ahraman nomi devni o'ldiradi, «temir odamlarni kurashda yengib, Iskandar tilisimini ochadi. Yolg'iz o'zi dengiz qarogchilarini yengib, o'limni kutayotgan yo'lovchilarga yangidan hayot bag'ishlaydi, sevgilisining vataniiga hujum qilgan Xisrav askarlarining boshiga tosh yog'diradi.

Farhod bu ishlarda o'ziga ko'makdosh bo'lgan boshqa elatga mansub Shopur bilan samimiy do'stlashadi. Chunki, Shopur Farhodni murod-maqsadiga yetkazishda fidoyilik ko'rsatadi, uni Armanistonga olib boradi, tog'-toshlarni qazishda ko'maklashadi. U eng qiyin damlarini do'stga chin do'st bo'lishni, yordam berishni o'zining insoniy burchi deb biladi.

Xisrav bilan bo'lgan savol va javobda Farhod g'alaba qozonadi, Xisrav ma'naviy mag'lubiyatga uchraydi. Farhod donoligi bilan do'stining ham, dushmanining ham ko'nglida o'ziga nisbatan mehr uyg'otadi.

Farhod o'limi oldidan tong qushlari kabi mashaqqatga (kun chiqishiga) murojaat qiladi, chiqib kelayotgan quyosh bilan so'zlashadi, osmondagi oyga o'z dardini so'zlaydi. U tuni bilan Zuhr, Atrod (Merkuriy), Mushtariy (Yupiter), Zuhul (Saturn) kabi sayyoralar, ko'k yulduzlariga xitoblar qiladi.

Shu ahvolda u hushidan ketadi. Erta tong unga motam tutadi, yogasini chok etib, uning tobuti ustida osmon anjum durtlarini sochadi. Hayvonlar Farhodning holini fahmlab g'avg'o ko'taradilar. Navoiy ana shunday ifodalarda bu vafoli hayvonlarni vafosiz odamlardan yuqori qo'yadi.

Alisher Navoiy Farhodning har bir xatti-harakatini insonlarga xos tarzda tasvirladi, uning ichki olamini odamlarga, tabiatga bo'lgan munosabati va mulog'otida namoyon etadi. U bu obraz orqali o'zining eng yuksak

0201

OLIV VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

OLIV VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

Dostonda Farhod hayotiga bog'liq bo'lgan har bir voqeaning bir-biridan kelib chiqishiga, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik mustahkam bo'lishga alohida ahamiyat berilgan.

Alisher Navoiy jamiyada Farhoddek kishilarni ko'rishni istadi, orzu qildi va kelajakda u kabi kishilar yetishishiga ishonadi. U Farhod va Shirin kabi ideal qahramonlar obrazini yaratgan ekan, ularning oliy insoniy idealar uchun yashashlariga va shu maqsadga erishishda sadodatda ibrat bo'lib qolishlariga ham ishonadi. Demak, insoniyat barqaror ekan, Farhod insoniylikni sharaflovchi shaxs namunasi bo'lib yashayveradi.

O'qituvchi Farhod obrazi haqida bergan bu ma'lumotini Prezident Islom Karimov o'z nutqlarida bugungi yoshlar Farhod kabi barkamol bo'lib yetishishlari kerakligi haqida aytgan so'zlari, respublikaviy viloyatlaridan biri «Navoiy» nomi bilan atalgani va bu yerda haykaltaroshlik san'atining yorqin namunasi bo'lgan «Farhod» haykali o'rnatilgani xususidagi ma'lumoti bilan to'ldiradi. Bu integratsiyalash o'quvchilarda Alisher Navoiyga nisbatan yanada hurmat hissining o'rinishiga, Farhod obrazi ulug' shoirning barkamol shaxs haqidagi ideali ekanligini to'liq anglab olishlariga yordam beradi.

Alisher Navoiy sakkiz baytdan iborat bo'lgan «Qaro ko'zim» g'azalida sevimli yorga, odamiylik fanini ko'rsat, ko'zim qorasida mardum kabi — gavhar kabi vatan qil, deb murojaat qiladi. Navoiy yorni faqat ko'rib turishni emas, ko'z qorachig'iga jo qilmog'ni istaydi va qaysi tomonga bog'masin oygami, gulgami, shabnamgami — bariga yor jamoli orqali bog'ishni, barchasida yorning timsolini ko'rishni orzu qiladi, o'z orzularini sakkiz baytda bir butun holda bayon etadi:

*Qaro ko'zim, kela mardumlig' emdi jan qilg'il,
Ko'zim qarosida mardum kibi vatan qilg'il.*

Sevimli yor oshiq ko'zining qorachig'ida vatan qilib olsa, bu uning uchun quvonch bo'ladi, ko'ngli bog'ravzaga aylanadi.

*Yuzing guliga ko'ngil ravzasin yasa gulshan,
Qadding niholiga jon gulshanin chaman qilg'il.*

Bu baytda oshiq ko'zlarimda gavhar bo'lib, joylashganing baxtidan bog' bo'lgan ko'nglim yuzing guliga gulshan, jonli qadding niholiga chaman bo'lsin, deydi. Bu oshiqning yorga bo'lgan muhabbati izhoridir.

*Tagovaringga bag'ir gonidan xino bog'la,
Ilingga g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.*

Bu baytda Alisher Navoiy o'zining yurak qoni yor itining tuyuqlarida xino, jon rishtasi — jon ipi yor itining bo'yniga rasantasma bo'lish uchun fidoyi ekanligini izhor etadi. Chunki, oshiq shoir bag'ridagi qonning har tomchisi ishq bilan yo'g'rilgan, joni vafodan fidodir, u vafodorlik ramzi bo'lgan yor itining bo'ynida qolishga tayyor.

*Firoq tog'ida topilsa tuprog'im, ey charx,
Xamir eib yana ul tog'da ko'hikan qilg'il.*

Bu baytda oshiq shoir charxga — falakka murojaat etib deydi: «Men-ku butun umrim, jonim, vujudimning har bir zarlasida yor muhabbatiga fido, hijronida ado bo'lib, bu dunyodan o'taman. Zamon-zamonlar tanimni firoq chog'ida tuproqqa aylantiradi. Lekin orzuyim shuki, ey falak, ming yillar so'ngida topilgan tuprog'imni xamir qilib yana o'sha firoq tog'ida ko'hikani yaratg'il, mening yangi umrim ham muhabbatga fido bo'lsin, yor ishq yo'lida mehnat bilan o'tsin».

*Yuzing visolig'a yetsun desang ko'ngullarni,
Sochingni boshdan oyog' chin ila shikan qilg'il.*

Bu baytda shoir oshiq, ko'ngillar yuzing visoliga yetsin desang, sochingni boshdan oyog' jingalak qilgin, — deydi. Shoirning tasavvuricha, yor sochingning uchiga yetishgan g'ubor-oshig' ko'ngil jingalak o'rmlar orqali ma'shuga yuzining visoliga yetishadi.

*Xazon sipohiga, ey bog'bon, emas mone,
Bu bog' tomiga gar ignadan tikan qilg'il.*

Bu baytning ma'nosi shunday: xazon lashkari bos-tirib kelgach, ey bog'bon, bu bog' devorlariga qancha tikan bosib g'ov qilmagin, baribir bu g'ov kuzning istilosiga mone bo'lolmaydi. Inson umri ham nihoyasiga yetgach, hech bir tadbirdan foyda yo'q. Demakki, tiriklik g'animat, ma'shuganing oshiq boshiga solgan uqubatlari, hijron-u jafolari g'ofillikdan, tiriklik qadriga yetmaslikdandir.

Ammo, oshiq shuncha tazarrular so'ngida yana yor-ga vaf o sadogatini izhor etadi:

*Yuzida terni ko'rib o'lsam, ey rafiq, meni
Gulob ila yuvu gul bargidin kafan qilg'il.*

Bu baytda oshiq deydi: men yorning gul yuzidagi gulobdek terni ko'rib o'lsam, meni gulob bilan yuving, gul bargidan kafan qilingki, so'ngi yo'lmda ham yor xayoli menga oshmo bo'lsin.

*Navoiy, anjumani shavq jon aro tuzsang,
Aning boshog'ilig o'qin sham' anjuman qilg'il.*

Bu baytda Navoiy o'z-o'ziga murojaat qilib, jon aro anjumani, ya'ni shavq-shodlik bazmi tuzib, yorning o'qlarini sham'i anjuman, ya'ni sham'lar bazmi qilib yoqib qo'ygin, deydi.

Fidoyilik, vatanga sodiqlik, sevgida vafodorlik, ruhiy poklik, ezigulik insoniy fazilatlarini o'zaro uyg'unlikda ifodalab, ularni sakkizinchi baytda shunday mujassamlashtirdi: ma'shuga otgan o'qlar oshiq uchun shodlik, nur manbayi.

Insonda his va kayfiyat o'z-o'zicha paydo bo'lmaydi. Kishi his-kayfiyatlarining manbayi real hayotdir. Inson hayotda yuz beradigan voqea-hodisa ta'siridan shodlanadi yoki, aksincha, g'azablanadi, g'am chekadi. Musiqi kishida sodir bo'lgan ana shu his-tuyg'ularni o'z tili bilan ifodalaydi va shu bilan voqelikni aks ettiradi.

Abu Ali ibn Sino musiqani inson kayfiyatini ko'tara-

digan, ruhiy kuch-quvvatini oshiradigan san'at hisoblagan. U ruhiy kuch-quvvatni oshirish uchun eng yaxshi va nafs kuyilarni tinglashni maslahat bergan.

Berta Davidova, Xadiya Yusupova, Murodjon Ahmedov, Munojot Yo'ldiyeva, aka-uka Shojaillovlar va boshqa xonandalar aytgan qo'shiqlar, jumladan Alisher Navoiyning «Qaro ko'zim» bayti bilan aytiladigan qo'shiq kishi vujudini larzaga soladi, yuksak tuyg'ular olamiga olib kiradi.

«Qaro ko'zim» g'azali darsda o'qib, tahlil qilingach, Berta Davidova (yoki boshqa hofizlar) aytgan «Qaro ko'zim» ashulasini magnitafon tasmasi orqali eshittirish, ya'ni g'azal bilan integratsiyalashtirish o'quvchilarning g'azal haqida bir butun bilimga ega bo'lishlarida, ularda so'z san'ati bilan musiqa san'atiga qiziqish, havas, badiiy san'atkorlik his-tuyg'uning rivojida muhim omil bo'ladi.

INSONPARVARLIK

Xalqning insonparvarlik, ozodlik, baxti hayot va erkinlik haqidagi qarashlari va ularni amalga oshirish yo'lida olib borgan kurashlari insonparvarlik g'oyasining rivojida muhim omil bo'ldi, ilg'or fikr namoyandalari-ning pedagogik qarashlariga kuchli ta'sir etdi.

Insonparvarlik g'oyasi har bir davrda hamma vaqt insonning ozodlik va tinchlikka intilishida ifodalanadi. Tinchlik va ozodlik uchun kurash halqlarning insonparvarlik faoliyati hisoblanadi.

Insonparvarlik bu — o'zbek xalqi milliy ruhiyatining oliy darajadagi fazilati, umumbashariy, qadriyatlarining asosidir. Uning tarkibi ota-ona haqidagi qayg'u-urish, qarindosh va yor-u do'stlarga sadogatda bo'lish, marhumlarni xotirlash, bemorlarga hamdard bo'lish, odamlarga sadogati, moddiy va ma'naviy yordamga muhtojlarga xayrixoh, hayotda iymon va e'tiqodli, adolati va haqg'o'y, diyonatli, mehr-shafqati bo'lishdir.

Yaxshiilikka intilish ham ulug' insonparvarlikdir. «Yaxshiilikka intilish muruvvatlik va oliyanoblik o'sgani sari kuchayaveradi va yaxshiilik jamiki odamlarga yaxshiilik qilishdan iboratidir». (Abu Rayhon Beruniy).

Yaxshilik (karam) bir jabrlanganning qatiq yukini ko'tarmoq va uni o'sha qiyinchilikdan quqarmoqdır. Karam bironing mashqat tikani og'rig'ini yo'qotmoq va u tikan uchidan guldek ochilmoq va o'sha qilingan ishini qaytib tilga keltirmaslik, og'izga olmaslik, kishiga minnat qilmaslik va uning yuziga solmaslikdir. Yaxshilik inson ta'bida noyob va nodirdir.

Insonparvarlik inson ruhini ko'taradi, unga go'zal axloq baxsh etadi. Insonparvarlik tuyg'usi odamlar o'rtasida o'zaro samimiylilik tuyg'usini rivojlantiradi. Insonparvar inson o'zini yengil, erkin, qudratli his etadi, uning qalbida ezgu niyatlar barq uradi, qalbini axloq madaniyati egallaydi, loqaydlik, rahmsizlik kabi illatlarga nisbatan murosasiz bo'ladi.

Insonparvar inson tabiatga, hayvonot va o'simlik olamiga ehtiyotlik bilan munosabarda bo'ladi, muhofaza qiladi.

1 - j a d v a l

INSONPARVARLIK — ULUV FAZILAT

Insonparvarlik

- Ota-ona haqida qayg'u urish
- Qarindosh do'stlarga sadodatda bo'lish
- Marhumlarni xotirlash
- Bemorlarga hamdard bo'lish
- Moddiy va ma'naviy yordamga muhtojlarga xayrixoh bo'lish
- Hayotda iymonli va e'tiqodli bo'lishdir

Insonparvar inson qalbida ezgu niyatlar barq uradi, qalbini axloq madaniyati egallaydi, loqaydlik, rahmsizlik kabi illatlarga nisbatan murosasiz bo'ladi.

O'zbek xalqi ikkinchi jahon urushi yillari g'arbiy o'lkalardan respublikamizga ko'chirib keltirilgan ko'plab turli millat vakillarini samimiylat bilan kutib oldi, otalaridan aqralgan bolalarni bog'chalarga joylashtirdi, ayrim ota-onalar esa bir qancha bolalarni o'z farzandlaridek uylarida parvarishlab, tarbiyalab o'stirdilar. Masalan, Toshkentdagi «Rivoj» artelining ishchisi (temirchi) Shoahmad Shomaxmudov va rafqasi Bahri Akramova 14 bolani o'z qaromog'iga olishdi.

Shoir G'afur G'ulom respublikamiz jittimoiy hayotida sodir bo'lgan bu voqealardan ta'sirlanib, «Sen yetim emassan» she'rini yozdi. Unda xalqimizga xos insonparvarlikni — ota-ona haqida qayg'u urish, qarindoshlarga yaxshilik qilish, yor-do'stlarga sadodatda bo'lish, marhumlarni xotirlash, bemorlarni ziyorat qilish, moddiy va ma'naviy yordamga muhtojlarga xayrixoh, mehroqibatti, shafqatli bo'lish, hayotda iymonli, diyonatli, e'tiqodli, adolatli bo'lish fazilatlarini ifodalaydi.

O'qituvchi 5-sinfda sakkiz qismdan iborat bo'lgan bu she'rni o'rganishga bag'ishlangan mashg'ulotni quyidagicha tartibda rejalashtirishi mumkin:

- o'zbek xalqiga xos insonparvarlik;
- o'zbek diyorida ofat emas, muhabbat, shafqat bargaror;
- jang chog'ida qayg'uli kunlar ham bo'ladi;
- o'tmishda yetimlar ahvoli ayanchli bo'lgan;
- uyqudan cho'chib uyg'ongan bolaning ruhiy holati;

- bolalarni qayg'uli ahvolga solgan dushman;
- bola kulgisi — yorug' kun kelishi;
- bolaning erta tongda erkanib turishi — «oppoq tong» yaqinligi;

— «Sen yetim emassan» asari, unda ifodalangan asosiy g'oyaning tasviriy san'atda ifodalangan g'oya bilan integratsiyalashtirish.

Reja asosida u xalqimizga xos insonparvarlik bo'yicha o'quvchilarga tubandagi mazmunda bilim beradi.

G'afur G'ulom xalqimizga xos insonparvarlikni she'rda o'zining bolalarga otalarcha munosabati, ular bilan mulogati misolida ifodalaganadi. U: «Sen yetim

emassan, tinchlan jigarim...» deb yurtimizda «ofat, g'am» emas, «harorat, muhabbat, shafqat» bargavorligini aytib, bolalarni erkalaydi.

G'afur G'ulom O'zbekiston diyorida «odamzod shakli»dagi «devlar namoyish eta olmas»ligini aytib, bolalarda xotirjamlik hissiini hosil qilishga harakat qildi.

G'afur G'ulom hayot-mamot uchun olib borilayotgan jang beomon, xatari ekanligini aytib, otalarcha:

*«O'rang o'lgan bo'lsa,
Qayg'urma qo'zim.*

Ko'zim nuri

Minnating boshingda durra.

Shu sog'lom havoda

Salomat — omon,

Xo'rsimay, erkinlab

Ola ber nafas», — deb bolalarga tasalli beradi.

G'afur G'ulom o'zining yetimlikda o'tkazgan g'amli kunlarini:

«Men yetim o'sganman, ...

Boshimni silashga

Bir mehribon qo'l,

Bir og'iz shirin so'z

Nondek arzanda»

bo'lganligini aytib, bolalarda haqiqiy yetimlik qanday ekanligi haqida tasavvur hosil qiladi.

G'afur G'ulom orom uyquda yotgan bolalarni mehr bilan kuzatib o'tirganda, bir bola cho'chib uyg'onadi. Shoir uning tepasida parvona bo'lib unga:

Nega cho'chib tushding?

Murg'ak tasavvur

Go'ldak xayolingga

Nimalar keldi? — deb murojaat etadi. O'zicha bola tushida «Sho'rlik onaning pajmuda gavdasini ko'rgan», shuning uchun u uyg'ongan, deb o'ylaydi, bolalarni shunday ahvolga solgan fashistlarni la'natlab:

*«Sui ko'r qilgur, haromi
G'itler ogpadar —
Farzanding qahrini
Qayerdan bilsin?..
Nahotki odamlar*

Kezar darbadar...» — deb, uni yo'q qilinadigan kunlar yaqinligini aytdi.

Bolalar tinchlikda orom olmoqda. Lablarida kulgi. G'afur G'ulom bu sevinchli holatni ko'rib quvonadi. Bola kulgisi unga ham quvonch baxsh etadi. U:

*«Sen kulayotibsan,
Balki bu kulgi
So'nggi oylar ichra*

Birmchi chechak» — deb bola labidagi bu kulgi — tabassurning abadiy bo'lishiga ishonadi. U:

*«La'li labingdagi
G'uncha tabassum,
Albat toleinga
Muhr bo'ldi.
Va bunda aks etar
Portoq kelajak.*

*Tong yaqin,
Tong yaqin,*

Oppoq tong yaqin» — bolada ham baxtli kunlar, «oppoq tong» yaqinligiga ishonch hosil qiladi.

Bola «Oq oydin, tong oldi»da rohatlanib uyquga kiradi. Lablari shivirlanib, nimanidir izhor etmoqchi. G'afur G'ulom bola ruhياتidagi bu sevinchini ko'rib, unga mehr bilan boqib — o'zicha:

*«Sen tezda ulg'ayib,
Olam kezasan...»*

— deb, haqorat yemirilib, zulm yanchilib, jahonda «Ozod muzaffar» kunlar bo'lishi haqida so'zlanadi.

G'afur G'ulom she'rda xalqimizga xos insonparvarlikni hayotiy voqea asosida ifodalaydi. Sakkiz qismdan

iborat bo'lgan bu she'rning har bir qismida bayon etilgan fikr, hodisalar o'zaro uyg'un mantiqan uzviy bog'langan. She'rning har bir qismi mehribonlik ifodasi bo'lgan «Sen yetim emassan, tinchlan jigarim» so'zlari bilan tugallangan. She'r o'qigan xalqimiz qalbining ifodasi bo'lganidek, bu asar zo'r tartibaviy ibrat kuchiga ham ega.

Ma'lumki, urushdan keyingi yillarda haykaltaroshlik san'ati ahillari Shoahmad Shomahmudov, rafiqasi Bahri Akramovaning bag'rida o'tirgan yetti milat bolalari ifodalangan yodgorlik haykali yaratdilar va bu haykal Toshkentda «Xalqlar do'stligi» maydonida o'rnatildi.

Kinofilmlar badiiy asarlar asosida yaratiladi. Vogelikni har tomonlama, har jihatdan qamrab olish, san'atning boshqa turlariga katta ta'sir ko'rsatish — adabiyot shu xususiyatlar bilan boshqa san'atlarning eng muhimi hisoblanadi. Adabiyot ana shu xususiyatga ko'ra, ijtimoiy hayotda alohida o'rinda turadi.

Badiiy adabiyot ta'sirida odamlar hayotini yaxshi tushunadilar, uning mohiyatini anglaydilar. Asarlarda ifodalangan badiiy qahramonlar odamlarga hatto, hayot ko'rsatadigan ta'sirdan ko'ra ortiqroq ta'sir etadi.

Badiiy so'z san'ati o'rtasida mazmunan uyg'unlik, uzviylik bor.

Shunga ko'ra, she'r o'qilib, suhbat yo'li bilan tahlil qilish jarayonida Shoahmad Shomahmudov, rafiqasi Bahri Akramova aks ettirilgan haykal, yetim bolalarning bog'chalardagi hayoti aks ettirilgan foto rasmlarni ko'rsatish, kinofilmdan ayrim kadrlar mazmunini so'zlab berish kerak.

Masalan, filmning dastlabki kadrlarda bozor manzarasi ifodalangan. Odamlar o'zlariga kerakli narsalarni olish bilan band. Bir bola payt poylab turib tarvuz sotayotgan kishining bita tarvuzini o'g'irlab qo'lga tushadi. Yig'lab yolvorishga quloq solmay, bir soldat bolani sudrab olib ketadi. Sotuvchidan narida voqeani kuzatib, ko'rsatkich barmog'ini alam bilan tishlab turgan ayol ortiq chidab tura olmaydi, faryod chekib soldatning yo'lini to'sadi, undan bolani qo'yib yuborishini yolvorib so'raydi. Bu kadrda biz mehri darvo ona obrazini ko'ramiz, uning ichki hayajonini chuqur his qilamiz.

Filmning keyingi kadrlarida bolalarning urush o'yini, Abramning o'z o'limishini eslab, hushidan ketib yiqilishi va bir ayolning bolalar bilan uchrashuvi ko'rsatiladi.

Bir kadrda Mahkam akaning o'z hovlisida o'nta bolani atrofiga olib o'tirgani ko'rsatiladi. Shu paytda juldur kiyim kiygan Kolya ismli bola ko'cha eshikda turib, Mahkam akaga murojaat qiladi:

K o l y a: — Kirsam maylimi?

M a h k a m a k a: — A?

K o l y a: — Bolalarni olayotganimshisiz, deb eshitdim. Rostmi shu?

M a h k a m a k a: — Ha, rost.

K o l y a: — Meniyam olasizmi?

V a n y a: — Olmang uni! Shundog'am bor-yo'g'imizni ochiqib sotib bo'ldik.

M a h k a m a k a: — To'xta, qayvoqqa keyapsan? Oting nima?

K o l y a: — Kolya.

M a h k a m a k a: — Beri kel, Kolya.

Bu kadrda Mahkam akaning cheksiz mehr-oqibati, insonparvarligi ifodalangan.

Kinofilmda Mahkam aka rolini artist Obid Jalilov, ona rolini artist Lutfixonim Sarimsogova ijro etganlar. Ular obrazida insoniy fazilatlar mujassam etilgan.

Ma'lumki, yaxshi fazilat — go'zal axloqning insondagi mujassamidir. Axloq, odob qoidalarini etika deb nomlangan mustaqil fan o'rganadi.

Axloqli insonda e'tiqodlilik, adolatlilik, intizomlilik, to'g'rilik, sadogatlilik, diyonatlilik, poklik, sabotlilik, rahmdlilik, himmatlilik, tavozellik, otanonani, kattalarni hurmatlash kabi fazilatlar mujassam bo'ladi.

Axloq qoidalari jamiyat tomonidan qo'yiladi, ijtimoiy mazmuniga ko'ra, u umuminsoniydir.

Odob — inson kamolotining birinchi omili. Odob — aql buyurgan ravishda harakat qilish, o'zining izzatini bilish, yaramas ishdan yiroq bo'lish, yomon so'zdan tilni tiyish, boshqalar hurmatini, obro'sini saqlashdir.

AXLOQ

Yaxshi fazilat — go'zal axloqning insondagi majmui

FAZILATLAR

— E'tiqodlilik
 — Adolatlilik
 — Intizomlilik
 — To'g'rilik
 — Sadogatlilik
 — Diyonatlilik
 — Poklik
 — Sabotlilik
 — Sabr-toqatlilik
 — Rahmdlilik
 — Himmatlilik
 — Tavozeilik

3-jadval

ODOB — INSON KAMOLOTTINING BIRINCHI OMILI

O d o b

Aql buyurgan
ravishda harakat
qilishAxloqsiz ishdan
yiroq bo'lishYomon so'zdan
tilini tiyish

O'zining izzatini saqlash

Boshqalar hurmatini,
obro'sini saqlash

Asrlar davomida avloddan avlodga o'tib kelayotgan bu fazilatlar buyuk adib Abdulla Qodiriyning noyob durdona asari «O'tkan kunlar» romanida Yusufbek xoji, Otabek, Kumush bibi ijobiy obrazlarida mujassamlangan holda, o'zaro uyg'unlikda namoyon etilgan.

Yusufbek Hoji Azizbek huzuridan chiqgach, ot ustida o'zicha so'zlanib boradi: «Soliq yig'ishda qarshilik qilganni darraga yotqizish, muvofiq ko'rganda osdirish haqi ham menga berilgan emish... Go'yo Yusufbek ham o'zidek bir gonxo'rga, bir zolimga aylansin emish... Men gonxo'rlik uchun xudoning farz qilgan hajini ado qilmadim, oldimda o'g'lim bor, menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang ketadigan vijdon bor, din bor, diyonat bor».¹

Yusufbek hojining ijtimoiy faoliyati Azizbek bilan bo'lgan mulqotida va ommani unga qarshi kurashga qilgan da'vatlarida, shuningdek, Otabekning Musulmonqul topshirig'i bilan qipchoqlarni qirg'in qilinishining bosh omillaridan biri deb aybleganda, unga aytigan so'zlarida ifodalangan. U deydi: «...O'z naslini o'z qo'li bilan kofir qo'lga tutqun qilib topshiruvchi biz ko'r va aqsiz otalarga xudoning la'nati, albatta tushar, o'g'lim! Bobolarning muqaddas gavdasi mudfun (dafi qilingan) Turkistonimizni... Temur Ko'ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fohirlarning, Forobiy, Ulug'bek va Ali ibn Sino kabi olimlarning o'sib-ungan va nash'ur-namo qilganlari bir o'lkani halokat chuguriga qarab sudraguvchi albatta tangrining qahriga sazovordir, o'g'lim! Gunohsiz bechoralarni bo'g'izlab, bolalarni yetim, xonalarni vayron qiluvchi zolimlar qurtlar va qushlar, yerdan o'sib chiqqan giyohlar qarg'ishiga nis-honadur o'g'lim!»

Yusufbek hoji o'z uyida ellik yildan buyon istiqomat qilayotgan, oilasining chin bir a'zosi bo'lib qolgan Hasanalini hurmat qiladi, o'tiz yoshida uni bir cho'ri qizga uylantradi. Oila a'zolari unga ishonch va hurmat bilan munosabatda bo'ladi.

¹ Abdulla Qodiriy. «O'tkan kunlar». T.: «G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at» nashriyoti, 1994, 146-bet.
 O'sha asar, 146-bet

Yusufbek hoji rafiqasi O'zbek oyim bilan o'g'li Otabek o'rtasida yuzaga kelgan kelishmovchilikni odilona hal qiladi: «O'g'lim, — deydi hoji, — sen onangning gapiga achchig'lanma... sening timb-tinchishing, o'sib-unishing uchun quvonnagan ota-onaning hisoblamaydilar. Sen bunga yaxshi ishon. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'ylarimiz senga yetishib kelmas ekan, bunga haqing ham bor, lekin ikkinchi tараfdan, bizni ham haqsiz tashlab qo'yma, o'g'lim. Bizning sendan boshqa umid-ishonchimiz, hayot quvunchimiz yo'q... Bu kun onang sening oldingga tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham oraga tushib sendan so'raymiz: sen o'z xohishing yo'lida uylanган ekan, rafiqang senga muborak bo'lsin. Eskilik da'vosida yurgan ota-onang tilagi, albatta, shundan boshqa bo'lmas. Uning bu orzusiga haq berasanmi, yo'qmi yana ixtiyor o'zingda...»¹

Yusufbek hoji Otabekning fikrini eshitgach, so'zini davom etib: «Juda to'g'ri aytasan, o'g'lim... biz hozir andishaning bandasi, men emas, onang birovni ishon-tirib qo'ygan, bizning oiladan lavsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rilmaydir» — deb ona orzulari sababini ochiq aytadi. Otabek Marg'ilonga ketishga otlanganda, Hasanali: «O'g'lim yosh, sen dunyoning issiq-sovuq'ini totigan va mening ishongan kishimsan. O'g'limning har bir holdan xabar olib turish sening vazifangdir» — deb tayinlaydi.

Yusufbek hoji ona bilan o'g'li o'rtasidagi nizoni bar-taraf etish niyatida Marg'ilondagi qudasi Mirzakarim qutidorga o'z hurmat va ehtiromini izhor etib maktub yo'llaydi: «Qudamiz Qutidorga va qudachamiz xonimga yetib ma'lum bo'lg'aykim, bizlar munda sog'-salomat-dirmiz va siz hurmatli va izzatliqlarning ham parvardigori olamdan sihatlaringizni saloti hamsa (besh vaqt namoz) oldidan so'rab turmoqdamiz. Siz hurmatlilarga ma'lumdur, bizning shu Otabekdan o'zga farzandimiz bo'lmay, dunyodan o'zimizdan goldiradigan tuyog'imiz va ko'z tikkan orzu havasimiz, umid hadafimiz (ni-shonamiz) faqat shul Otabekdir. Birodarim kirom, Siz

dunyo ko'rgan bir kishisiz, onasining bu talabini xo'p mulohaza qilib ko'ringiz, ko'ndirishga sa'y va qo'shish (ya'ni harakat) qilursiz, deb ishonamiz... Bizlarning xursandchiliklarimiz yo'lida Otabek bilan birga Toshkent tushib, o'z qo'llari bilan to'yimizni o'tkazishingizga ishonib — Yusufbek hoji va qudachalari...»

Yusufbek hoji Otabekka Marg'ilondan qudalari Toshkentga kelayotganini ma'lum qilganda:

«Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ichi yo'lga chiqmoqchi ekan o'g'lim, siylaganni siylash kerak, endi senga qadrsizlangan bo'lsalar, ammo bizning qoshimiz-da ularning qadr-u hurmatlari yuqori. Qutidor bo'lsa, ko'z ochib ko'rgan qudamiz, xotining bo'lsa, bosh ke-linimiz. Agar sen meni otam deydigan bo'lsang, shu-larning ko'nglini olmoqqa tirish! Qayin otangdan meni quv'ladi, deb ko'ngling olmasin, chunki, u bechora ham shaytonning vasvasasi bilan bu xatoga tushgan — har holda hurmatlarini bajo keltir, Marg'ilon degan shahardan sening yuzingni, deb keldilar. Agar ularning kelish kunlarini aniq bilsak, sen yo'ldan qarshilab kirar eding.

Har holda o'ttasi kun mo'ljal sen chiqmasang ham, Hasanali chiqsin, yo'lga» — deydi.

Qudasi Mirzakarim qutidor, qudachasi Ofob oyim qizlari Kumush Toshkentga kelishganda Yusufbek hoji o'zbekona kiyimib, «boshida oq do'ppi va egnida oq olacha to'ni bilan ustidan belini bog'lagan» holda ochiq chehra, samimiyat bilan qarshi oladi. Qudachasi Ofob oyim bilan so'rashar ekan: «Barakalla singlim! Haytovur charchamay keldilaringmi, men sizlarni ovora qildimov!» — deb kulib uzr aytadi va uyaltib qarshisida turgan qudachasiga yengillik baxsh etadi.

Yusufbek hoji o'zbekona urf-odatga ko'ra, o'z oldida salom berib, bo'yin egib turgan Kumushning yelkasiga qo'li bilan asia qoqib qo'yadi va manglayiga tegizib ol-gan qo'lini o'padi va «Bizning Marg'ilonda ham shun-day kelinimiz bor ekan-u, biz bilmay yurgan ekamiz-da» — deb tevaragiga qarab kulnadi va qo'lini duoga

¹ Abdulla Qodiriy, «O'tkan kunlar», 135—136-betlar.

¹ O'sha asar, 312 bet.

ochadi: "Bizni shunchalik siylab kelibsizlar, bu yaxshi-liklaringiz bizdan qaytmasa, xudodan qaytsin... Ilohim taqabul duo!"¹ Hammam duo'ga yuz siypashdilar.

Yusufbek hoji Kumush bilan Zaynabga qarab: «Men sizlarni ko'rishib turganlaringizni ko'rib juda quvondim. Bundan so'ng ham shu yo'sinda bir-birlaringizga egachi singildek bo'lmog'laringizni tilayman»² — deb, O'zbek oyimga: «Qani mehmonlaringizni ichkang'a olinglar!»³ — deb o'zi tashqariga erkaklar oldiga chiqadi.

Yusufbek hoji kundoshlar orasi buzilganini eshitib, ikkala kelimini oldiga chaqirtirib, avvalo, Kumushdan o'pkalanib: «Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan kichikka shafqat lozim, mundog' yaxshi emas!» va Zaynabga qarab: «Bolan Zaynab otin! Sizdan ham yoshlik g'ururi ketmagan, lekin manim bolam bo'lg'on-lingizni siz ham unutmang» deb, ikkisini duo qilib, bir-biriga salom berdirardi «ana, shundog' bo'lsin, op-pod qizlarim» deb ketishga ruxsat beradi. Ular ketgan-dan keyin oldiga kirgan rafiqasi O'zbek oyimga, uni sizsirab: «Siz ikki kelin ushlashni bilmabsiz, Zaynabga jabr qilgan ko'rinasiz, ayniqsa Zaynabning ko'ngliga qarashingiz kerak, Otabekka ham nashatingiz lozim» — deydi. Qayin ona deganning adl turishi lozim. Zaynab siz bilan manim orzu-havasimiz emasmi?»⁴ — deb uni tinchitadi.

Yusufbek hoji Kumush o'g'illik bo'lganidan xursand bo'ladi. Ammo, tabibdan «zahar ichibdi» degan so'zni eshitganda qattiq g'azablanadi, zaharni Zaynab bergan-ligini bilib: «Chiq, Zaynab, chiq. La'nat sendek xotin-gal!»⁵ — deb uni haydab chiqarib, Kumushning boshiga kelib o'tiradi, o'z qo'li bilan sochlarini tuzatib Kumushning ko'kimtil tovlanagan manglayini bosadi: «Oyim... oyim!» — deydi. Kumush ko'zini ochib be-sarajom unga nazar tashlab, tanib qo'zg'almog'chi bo'lganda Hoji: «Qo'zg'almang, oyim... qo'zg'al-mang!»⁶ — deydi.

Yusufbek hoji Kumushning ko'z yoshi chekkasidan oqib tushganini ko'rib o'zini to'xtata olmadi, Kumushning yoshini artib, boshini siladi: «Xudo shifo berar, bolam!» — deb fотиha o'qidi.

Errasi dafn marosimi bo'lganda, qabristonda Yusufbek hoji qo'rgan qori tilovat qilib o'tirdi.

Yusufbek hojidek tabarruk otalar va ularning purhikmat pand-u nasihatlari hozirgi kunda ham zarur. Bu nuroniy siymoni el o'rtasida baland ehtirom maqomiga ko'targan fazilatlar — sobit iymonlik va insoniy andishadir. Yusufbek hoji hech vaqt bu sifatlarni tark etmadi. U umr bo'yi xalqni qo'ldan kelgancha adl-u insofga chorladi, el-yurt an-dishasi hech qachon xotirasidan ko'tarilmadi. U «Bu soqol shu el qayg'usida oqardi, ...manfaatparastlar ta'sirida qoraydi» — deb kuyindi.

Otabek — og'ir tabiatli, o'qimishli, yurtlaridagi jiti-moiy-siyosiy, madaniy voqealardan xabardor, o'zida in-sonparvarlik, xalqparvarlik, vafodorlik, go'zal axloqlik fazilatlarini mujassam etgan yigit. Abdulla Qodiriy bu xislat va fazilatlarini uning ijtimoiy va oilaviy faoliyatida ifodalagan.

Otabek ota-onani hurmat qiladi, uylarida uzoq yil-lardan buyon xizmat qilayotgan qul Hasanali'ga ham samimiy munosabatda bo'ladi.

U Marg'ilonda dongdor saroyda turganda hujrasiga ruxsat so'rab kirgan savdogar Rahmat va uning jiyani Homidni samimiyat, ochiq chehra bilan qarshi oladi. Shu vaqtda hujraga kirgan biroz tobi bo'lmay turgan Hasanali'dan, avvalo, uning sog'lig'ini so'raydi. «Xudoga shukur» javobini olgach:

— Ba'zi yumushlar buyursam..., — deydi.

— Buyuringiz, o'g'lim — deydi Hasanali.

— Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib berin-sangizchi — deganda Hasanali: «Xo'p begim!» — deb hujradan chiqadi.

Otabekning Hasanali'ni hurmat qilishini ko'rgan Rahmat "Bu kishi kimingiz bo'ladi bek aka" — deb so'raydi. Otabek avval eshikka qaraydi, Hasanali huj-

¹ Abdulla Qodiriy. «O'tkan junlar», 312-bet.

² O'sha asar, 362-bet.

³ O'sha asar, 372-bet.

⁴ O'sha asar, 372-bet.

⁵ O'sha asar, 372-bet.

¹ O'sha asar, 25–26-bet.

radan yiroqlashgach, «qu'limiz» deb javob beradi. Chunki, u Hasanalini ma'naviy ota deb biladi.

Ziyo shohichining uyidagi bo'lgan o'tirishda Yusufbek hojining yaqin do'stlaridan Mirzakarim qutidor, Andijon savdogarlaridan Akram hoji, Rahmat, Homid, Hasanali bo'ladi.

Bu yerdagi suhbat chog'ida Akram hojining Azizbek haqida bergan savollariga Otabek javob berar ekan, otasi bilan Azizbek o'rtasida bo'lib o'tgan vogaani, Azizbek Qo'qonning yorlig' va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshlaganini so'zlab beradi.

Suhbatta Homid Otabekdan savdo bilan qanday shaharlarda bo'lganini so'raganda, u Shamay (Semipalat) shahrida bo'lgani, ruslarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayoti, haqida gapirib: «Shamayda ekanman qanotim bo'lsa, vatanimga uchsam, to'ppa-to'g'ri xon o'rtasiga tushsam-da, o'risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig' yozib o'risning idora tartibini dasturlamal etishga buyursa, men ham bir oy ichida elimni o'risniki bilan bir qatorda ko'rsam... Ammo o'z elimga qaytib ko'rdimki, Shamayda o'ylaganlarim, oshiqanlarim shirin bir xayol ekan»¹ — dedi Otabek va:

«Manimecha... bizning kundan kunga orqaga ketishimizga o'zaro nizo'imiz sabab bo'lmoqda... Oramizda bu qo'rqinch holatka bahaqi tushunadigan yaxshi odamlar yo'q, bil'aks buzg'uchi va nizo'chi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuquriga qarab tortadilar. Bu kungi «gora chopon» (o'zbeklar) va qipchoq nizo'larini sizga bir misol o'rinda ko'rsatayin. Bu nizo'lardan foydalanuvchilar ikki xalq orasiga adovat urug'ini sochib yurg'uchi bir necha ig'vogar boshliqlardir. Masalan, Musulmonqulni kim xolis odam, deb o'ylaydiz? Uning yurt uchun qon to'kishdan boshqa nimaga foydasi tegdi?... Qo'y kabi yovvosh Toshkand hokimi Salimsoq bekni o'ldirib, o'rninga Azizbekdek zolimni belgiladi... Toshkand tarixda misli ko'rilmagan Azizbek kabi yaxshiyini faqat shu

Musulmonqul qo'ltidan oldi»¹ — deb o'z axborotini tugadi. Yig'ilish ahli axborotidan mamnun ekanligini aytib, unga o'z yigitlari ichida eng aqllisi, deb baho berishdi.

Mirzakarim qutidor o'z uyida bo'lgan o'tirishda Otabek cheksiz hurmat-ehtiromda bo'ladi, xayolini «kirovi kuyoving shundog' bo'lsa», degan fikr egaladi.

Nihoyat, Hasanali va Ziyo shohichi vostiachiligida Otabek o'z murodiga erishadi, ya'ni sevgani — Kumushga uylanadi.

Otabek ota-onasining orzusiga ko'ra Toshkentdan uylanishga rozilik berganda, insoniylik hissi ustun kelib, o'zining ilojisiz holini, sevgilisi Kumushning bu vogaadan nechog'lik iztirob chekishini o'ylaydi. U ota-ona orzusi bu uga kelin bo'lib tushayotgan qizga achinadi, vijdoni qiyinaladi. U o'zidan javob kutib turgan ota-onasiga yalinchog bir ohangda shunday deydi: «Men sizlarning orzularingizni bajarishga — agar xursandchiligingiz shu bilan bo'lsa, har vaqt hozirman. Ammo bir bechoraga ko'ra bila turib jabr ham xiyonat... O'g'lingizning vujudi orzuvingizni qondirish oson bo'lsa ham, kelimgiz qarshisida meni bir jonsiz haykal o'rinda tasavvur qilingiz!»²

Otabek bu vogaadan Kumushni ogoh etish uchun Marg'ilonga borganida Kumushning «yer tegi»dan bir kulib boqishining ta'siri bilan o'z ustidagi tog'dek bosib yotgan «orzu»ni ag'darib tashlagandek bo'ladi, barchasi Kumushning shu birgina kulib qarashi o'ldidan o'tabersin, deb Toshkentga ham bormaslikka ahd qiladi.

Xufton namozidan so'ng, uyda Fuzuliy she'rlarini o'qib o'tirgan chog'ida oldiga kirgan Kumushning ko'zlarida yoshlarni ko'rib: «Kim yig'lati sizni?», «Yig'latgan men emasmi?», «Ota-ona rizoligini bir tomchi ko'z yoshingizga arzidimmi?», «Siz ko'ndingizmi, nega?», — deb so'raganda, Kumush: «Meni unutmaysizmi?» — deb undan so'raydi.

Suhbat chog'ida bu ikki jon, ikki yurak go'yoki bit-

¹ Abdulla Qodiriy, «O'tkan junlar», 19-bet.

¹ O'sha asar, 19-bet.
² O'sha asar, 137-bet.

tadek, bir-birisini anglar, birisidan birisiga o'tib yurar edi.

Otabek Homid va uning hamfikrlari bilan bo'lgan kurash voqeasidan keyin Toshkentga kelgach, Kumushga quyidagi mazmunda xat yo'llaydi:

«Oy yuzli rafiqam Kumush xonimgal! Uyingiz orqasida qilgan adabsizliklarim uchun meni kechiringiz. Mening uchun oyog'ingiz uchida jon berish juda shirin edi va ko'pdan beri g'oyam edi. Shu sababli yaqinrog'ingizda o'lmoq uchun ... Dushman tomonidan uyingizga ochilgan tuyukchaga kirdim Hafif tin olgandagi latif uxlagan tovushingizni eshitdim. Shu vaqt, subhonollo... o'zimda kutilmagan bir kuchni sezgan edim. Men o'zimga bag'ishlangan kuch manbaini juda yaxshi angladim, mendagi bu o'zgarish manbai uy ichida uxlaguvchi bir malak edi. Siz edingiz!»... «Men Toshkentda yuraman, ammo ko'z o'ngimda sizning haykalingiz! Ajabo, busiz menga mumkinmi? Zavjingiz Otabek»¹

Mirzakarim qutidor, Oftob oyim Toshkentga kelishgan kuni mehmonlar targ'alishgach, xonada Otabek Kumush bilan suhbatlashadi.

Kunlar, oylar o'tib, Kumush Otabekka o'g'il taqdim etadi. Otabek Kumush yotgan uyga kirib «Muborak bo'lsin» — deb uni tabriklaydi. U Kumush zahar ichganini bilib, telbalarcha yugurib uning yoniga kelib, yuzini ochib manglayini silab o'padi. Kosadagi atalarni «Ich muni, ich!» — deb Zanyabga otadi, «Ket... ket, taloqsan!» deb haydaydi.

Kumush vafot etadi, ertasi kun dafn marosimi bo'ladidi. Otabek uchinchi kun qabr yoniga kelib, tuni bilan shu yerda qoladi.

O'zbekona ma'rakalardan so'ng Marg'ilonga ketadi. Bir yildan keyin usta Olim bilan Toshkentga kelib, bir hafta turgach, so'nggi kech yolg'iz o'zi Kumush qabri yonida bo'ladi.

«Kecha oydin, qabrison tip-tinch, uzoqlardan qur'on tovushi eshitilar edi. Yuqori va quyi do'mpaygan qabrlar bu tilovatga somi' edilar. Qur'on oyatlari qabris-

ton ichida og'ir ohangda oqar edi. Qabr yoniga tiz cho'kkan Otabekning ko'z yoshlari ham qur'on oyallariga qo'shilib oqar edi»¹.

Kumushbibi — Mirzakarim qutidor va Oftob oyimning yolg'iz qizi, Kumushda o'zbek qizlariga xos milliy, ma'naviy-axloqiy go'zallik, iffat, sharm-hayolik, vafodorlik, sevgida sadoqatlik, sezgirlik, ochiq ko'ngillik, xushro'ylik, ota-onaga mehribonlik fazilatlarining xatti-harakatlarida mujassam etilgan.

Kumush Otabekni qabdan sevadi, xursandchilik kunlarda ham, tashvishli kunlarda ham unga sadoqatda bo'ladi.

Kumush Otabek ota-ona orzusiga ko'ra uylanishga rozilik berib, Marg'ilonga kelganda, u bergan savollariga «Men rozi, men ko'ndim», «Negaki men sizga ishonaman», «Shuning uchun ko'ndim», «Bilaman» deb Otabekning yaqiniga suriladi va tirsaklari bilan uning tizzasiga yonboshlanadi.

Kumush Otabek va Homid yozgan xatlarini bir-biriga solishtirib, ular ikki kishi tomonidan yozilganini aniqlagach, «Bechora begim!» — deb otasiga: «Shu voqeadan so'ng kuyovingiz aniq kelganmi edi?», «Bechorani haydadingizda, nega meni, loqal oyimni bu kelishdan xabardor qilmadingiz?», «Qizingizni taloq qilgan bir kishini Toshkent degan joydan eshingizga kelishi sizga g'arib tuyulmaganni edi?» — deb murojaat qiladi.

Kumush Hasanatidan Otabek va otasi Mirzakarim qutidor tuhmat bilan zindonga solinganini bilganda, Yusufbek hojining Toshkent hokimi Azizbek hokimlikdan olib tashlanib, o'rniga Normuhammad qushbegi belgilangani haqida Otabekka yozgan xatini topib, Otabek va otasi dor tagiga olib ketilgan damda dadil O'toboy qushbegi saroyiga kirib, xatni unga topshiradi. Qushbegi xatni o'qib, hukmini bekor qiladi, Otabek bilan qutidorni dor tagidan olib keltiradi. Ular keltirilganda saroy atrofida to'plangan odamlar xursand bo'lishadi. Otabek bilan qutidorning o'limini kutayotgan

¹ O'sha asar, 264—265-betlar.

¹ O'sha asar, 376-bet.

² O'sha asar, 265—266-betlar.

Musulmonqu o'z qo'li bilan Otabekka zarrin to'n kiygizadi.

Kumush ota va onasi Toshkentga kelganda paranjisi qo'lida, qora atlas egnida, zangori latta mursak ustida, oq shohi ro'mol boshida, shahlo ko'zlar kulimsirashga yaqin, uyatli holda O'zbek oyimga salom beradi va qo'lidagi paranjini yerga tashlab, yugurib kelib o'zini uning quchog'iga oladi. So'ngra uyali zo'rg'agina salom berib, Yusufbek hojining yaqiniga kelib bo'yin egadi.

Kumush ota-onasi Marg'ilonga olib ketmoqchi bo'lishganda, Toshkentda qolishini aytib: «Qolsam o'z erimniki, begona emas» — deb, qayin onasi O'zbek oyimning savoliga: «Menda ixiyor yo'q, oyjon. Sizlar nimani ma'qul ko'rsangiz, menga barbir» — deb javob qiladi.

Kumush oyisi Oftob oyim «Ko'rolmay o'lsam, mendan rozi bo'li!» — deganda, «Siz ham oyi» deydi, otasi Mirzakarim qutidor: «Ko'rishguncha, qizim», — deganda: «Xayr, otajon» — deb ular bilan xayrlashadi.

Kumush buvisi vafot etganda, buvisiga bo'lgan hurmat, ehtiromini izhor etib onasi Oftob oyimga maktab yuboradi. Unda deydi: «O'lim haq, ammo bechora buvim jon berar ekan, yonida turib duosini olib qolmaganim uchun ko'p hasrat chekdim... Ko'z yoshlarim bilan yuzimni yuvdim. Bugun beshinchi kundan beri rahmatlik buvim arvohiga atab qurg'on boshladim. Xatim qilib bag'ishlayman, xudo g'ariki rahmat qilsin, sizga sabr bersin. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o'lmang, omin...

Siz ranjisangiz ham aytay: qayin otamni o'z dandandan ham yaxshi ko'raman. Bu yaxshi ko'rishim quyovingizning dodasi bo'lgani uchun emas, balki uning nur ichiga cho'milgandek bo'lib ko'ringan siymosini, «Oyim» deb xitob qilgandagi muloyim, beozor va muassir so'zini yaxshi ko'raman. U nasihat uchun og'iz ochsa, vujudim erib ketgandek va bir turi uxlab huzurlangandek, bo'ladi».

Kumush Zaynab bergan zahar ta'siridan ko'ngli

aynab, gusa boshlar ekan, «Oyi... doda... begim» — deb ingraydi. Yuzini Otabek yuziga qo'yadi, uyalgansimon ko'zini yumadi...

«O'tkan kunlar» romani asosida yaratilgan kinofilmda Yusufbek hoji siymosini va ijtimoiy faoliyati, tadbirkorlik va donolik xislatlari namoyon etildi.

Filmda Otabek ko'pni ko'rgan, fe'li keng yigit sifatida ko'rsatilgan, uning Toshkent va Marg'ilon orasida sason-sargardon yurishlari, Mirzakarim qutidor eshigidan haydaliib, mayxonada tanbur navolari ostida, dili xasta ma'sum xayol quchog'iga g'arq bo'lishi, ruhiy kayfiyatlari ochib berilgan. Otabek va Kumushning sevgida bir-biriga sadogatliligi, samimiyligi namoyon etilgan.

Filmda xon va uning atrofidagi hamfikrlari, Homid va uning qora niyatli sheriklarining yovuz xatti-harakatlari ko'rsatilgan. Film muallifi o'tgan qora kunlarni ko'rsatish maqsadida, Otabek va Kumush taqdirini banyon etgan. Ana shu chin muhabbat egalarning taqdiri orqali tarixiy voqealarni ifodalagan.

Darsda «O'tkan kunlar» romanida aks ettirilgan obrazlar, vogelar o'rganilganda, kinofilmda ularning namoyon etilishi haqida qyoslangan holda ma'lumot berilsa, bu integratsiyalashtirish, shubhasiz, o'quvchilar «O'tkan kunlar» Yusufbek hoji, Otabek va Kumush obrazlari chin inson, sevgi, vafu va sadogat timsoili ekanliklari haqida to'liq tasavvurga ega bo'ladi. Otabek va Kumush o'rtasidagi iliq va romantik muhabbat o'quvchilar qalbiga kuchli ta'sir etadi, ularda sevgini qadrlash hissi ham rivojlanadi.

Vatanparvar — o'z vatadini va xalqini cheksiz sevgan, vatan manfaatli uchun fidoyilik ko'rsatgan inson. Uning vatanparvarligi ota-bobolarining muborak nomlariga dog' tushimaslikka intilishida, vatanga, uning tabiati va xalqiga muhabbati bo'lishida, vatan, vatan tarixi, ma'naviyatini bilib olishga qiziqishi, avaylab asrash va boyitishida; milliy ona tilini e'zozlash, boyitishida; an'analarni teran bilib olishga, vatan qudrati va yutuqlarini o'z bilimi va mehnati bilan mustahkamlashda namoyon bo'ladi.

¹ O'sha asar, 372—373-behtar.

VATANPARVARLIK — BENAZIR FIDOIYLİK

Vatanparvarlik

- Ota-bobolarimizning muborak nomlariga dog' tushirmaslikka intilish
- Vatanga, uning tabiati va xalqiga muhabbatli bo'lish
- Vatan tarixi, ma'naviyatini bilib olishga qiziqish, avaylab aqrash va boyitish
- Milliy ona tilini e'zozlash, boyitish
- Vatan qadriyati va yutuqlarini o'z bilimi va mehnati bilan mustahkamlash.

Vatanparvar — o'z vatani va xalqini cheksiz sevgan, vatan manfaatini uchun fidoyilik ko'rsatgan inson.

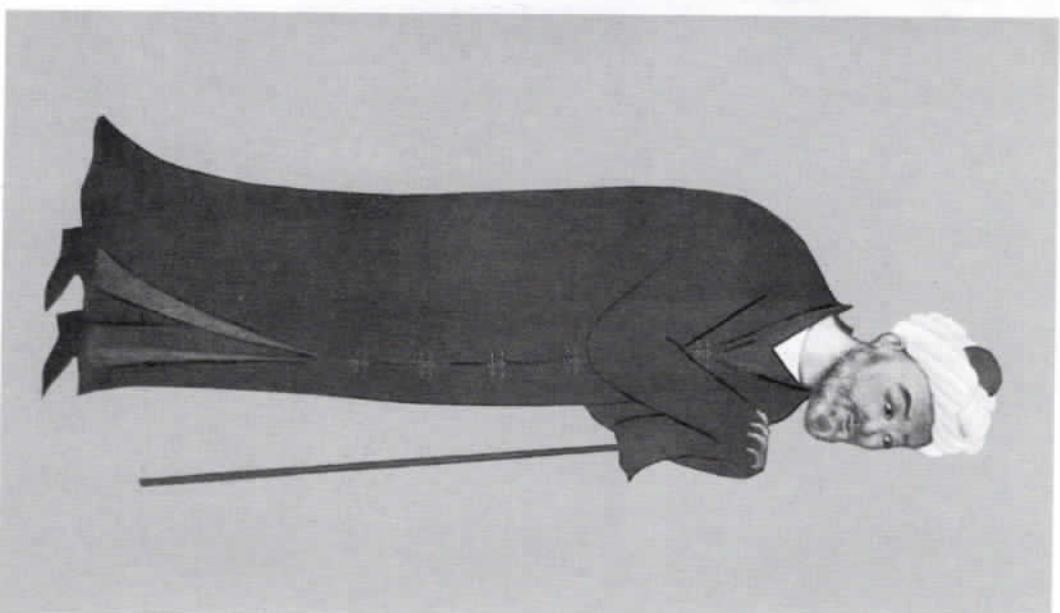
Vatanparvarlik asrlar davomida tarkib topgan hissiyotdir. U xalq og'zaki ijodida, fan, badiiy adabiyot, tasviriy san'at, musiqa va me'morlikda ifodalangan. Buni afsonaviy Shiroq, tarixiy shaxslar — Temur Malik, Najmiddin Kubro, Jaloliddin Mangubardi kabi ko'plab qahramonlar timsolida ko'rish mumkin.

Eron shohi Doro I miloddan avval V asr oxirida Amudaryodan o'tib, Sug'diyani (O'zbekistonning g'arbiy qismini) bosib olgandan keyin, shak qabilasi tomon yo'l oladi. Shak qabilasining boshlig'i Rustak o'z huzuriga qabila oqsoqollarini chorlab, ularga vaziyatni tushuntiradi.

Eron shohi Darayavush O'kuzdan¹ kechib, Sug'diyani² bosib olib, katta qo'shin bilan kelayotganini aytib, dushmani daf' etish uchun qanday choralar ko'rish kerakligini urug' oqsoqollaridan so'radi.

¹ O'kuz-Amu.

² Sug'diya — hozirgi O'zbekistonning g'arbiy qismi. Eron shohi Doro eramizdan ilgari V asr oxirida Sug'diyani bosib olgan edi.

Амиршар Навонӣ

Алишер Навоий мусиқа тингламоқда

Алишер Навоий халқ орасида

Жалтоштин Мангүберди

Субудиам

Абдулла Колпирий

Фафур Фулом

Зайнаб

— Qoʻlidan ish kelmaydigan chollar, kampirlar, botali xotinlarni qoʻy va yilqilar bilan uzoq choʻllarga yuborib, qolgan er va ayollarning barini qurollantirsa va dushman bilan bir tomchi qonimiz qolguncha urushsak, — deb gap boshladi urugʻ oqsogollaridan Saksfar. U oltmishga borib qolgan boʻlsa-da, yoshlardek ikki beti qip-qizil, sergʻayrat va tavakkalchi odam edi. — Zolim Eron shohiga qul boʻlgandan koʻra, jang maydonida oʻlgan yaxshi.

Rustak oʻylanib:

— Jangda mardlarcha oʻlmoq oson gap, lekin dushmani yanchib tashlab, undan qasos olmoq qiyin. Biz mardlik koʻrsatib, nomimizni qoldirish toʻgʻrisida emas, balki el-yurtimizning erkini qanday saqlab qolish toʻgʻrisida oʻylashimiz kerak, — dedi u qiziqqon Saksfarga qarab.

Oqsogollar Eron qoʻshini bilan bogʻliq mushkul muammoni yechish uchun bosh qotirib oʻtirganlarida, oʻtov eshigi oldida turgan qurolli yigit Shiroq degan bir choʻponning kirishiga ijozat soʻrayotganini bildirdi.

— Shiroq? — deb qoshini chimirdi Rustak. — Kim u?

— Shiroq bizning urugʻdan. Oʻzi ertakchi, dostonchi dono chol. Butun umri choʻponlik bilan oʻtgan, — dedi Saksfar.

Undogʻ boʻlsa, chagir bu yoqqa oʻsha dono cholni, — dedi Rustak.

Eshikdan yoshi oltmishdan oshgan, tetikkina barvas-ta bir chol kirib, taʼzim qildi.

— Ijizat bersanglar, men ham qatoringizga oʻtirib, oʻz fikrimni aytсам. Nima toʻgʻrisida gaplashayotganingizni bilaman.

— Oʻtir, oʻtir, gapingga qulogʻ solamiz, — dedi Rustak.

— Eron shohining askarlari Sirdaryo ostidagi qum donalaridan ham koʻp, ularni jangga chorlab, yengish mahol. Ammo ularni qirib tashlash uchun bir yoʻl bor. Qulogʻ soling...

Oqsogollar Shiroqning ogʻziga tikildilar. Borgan sari ularning yuzlari yoritib, koʻzlari chagnayverdi.

Oq oʻtovdan naritroqda choʻqqayib oʻtirgan kishilar

Shiroqni yaxshi tanir, uning qo'biz chalb aytdan dos-tonlarini ko'p marta tinglagan, o'zi o'sha doslonlarda madh etilgan sher yurak odamlardan biri ekanligini bilardilar.

— Agar mening bola-chaqam va nevaralarimni unutmangiz, o'z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga kelgan baloni daf etardim, bir hyla ishlatib, shoh lashkarini qirib tashlardim — dedi.

Oqsoqollar uning gapini oxirigacha tinglab, fikrini ma'gullagan edilar. Shunda Shiroq yonidan o'tkir pichog'ini olib, o'z quloq-burnini kesdi...

O'ziga kelgach, o'rindan turdi-da, kun botish tomonga ketdi. Hang-mang bo'lgan kishilar uning orqasidan qaraganlaricha qoldilar.

Eron shohi Yaksartning o'ng qirg'og'idagi ko'chmanchilar ustiga yurish oldidan dam olmoqda edi. Ikki qutrolli mulozim boshlab kirgan Shiroq shohdan o'n besh qadamcha berida to'xtadi-da, ikki qo'lini tirab yer o'pdi va o'rindan turib, ta'zim qilganicha qotib qoldi.

Doro kamon qoshlarini chimirib baland ovoz bilan:

— Hoy odam, o'zing kimsan, oling nima va qaysi urug'dansan? — deb so'radi.

— Olin Shiroq, o'zim sak urug'idanman, — deb javob qildi choh.

— Kelib mening istirohatimni buzmoqdan maqsadning nima?

— Maqsadim, shahanshoh, a'lo hazratga xizmat qilmoqdir. Janoblarga Xayrixoh bo'lganim uchun qabildoshlarimdan juda qattiq sitam ko'rdim. Ularga men: «Shohi Eron bilan urishaman deb o'vora bo'lmang, sizlarni bir hamlada tor-mor qiladi, yaxshisi itoat kamarinini bog'lab borib, u zot bobarkotning etaklaridan o'ping», — dedim. Hukmdorimiz Rustak bu gapimni eshitib g'azabga keldi va mening quloq, burnumni kesdirdi. Men endi sizning yordamingiz bilan undan o'chimni olmoqchiman. Agar ijazati oliy bo'lsa, yengilmas qo'shiningizni yolg'iz podachilar biladigan so'qmoqlar bilan sak lashkarlarining orqasidan olib chiqar edim, keyin ularni tor-mor qilish qiyin bo'lmadi...

Shiroq shohning ishonchsizlik ko'zi bilan qarayotganini fahmlab, o'z so'zining to'g'riligini isbot qilishga kirishdi:

— Axir quloq, burnimni yaqinda kesilgani ko'rinish turibdi-ku! Biznikilar bekorga o'z urug'lariga bunday sitam yetkazmaydilar, faqat shoh tarafdorlarining quloq-burnlarini kesadilar...

Shiroq Eron shohiga «sodiqligini», saklarga «dushman» bo'lib qolganini isbot qilishga tirishdi, so'zining oxirida ont ichdi.

Doro sakardalari bilan maslahatlashib, saklar ustiga qo'shin yuborishga, Shiroqni esa yo'l boshlovchi qilib olishga qaror berdi.

Eron askarlari yo'l boshlovchining maslahati bilan yetti kunlik suv, oziq-ovqat va yem-xashak olib yo'lga chiqdilar va ko'chmanchilarni chalq'itish uchun dar-yoning chap qirg'og'idagi qum sahrolardan borib Yaksardan kechib o'tmoqchi va ularga orqa tomondan hujum qilmogchi bo'ldilar.

Bora-bora cho'l sahroga aylandi, odamlar va otlarning suvga ehtiyoji osha bordi. Sahroning berahm quyoshi odamlarning boshidan go'yoki olov selini quyay, ichlarini kuydirib, tashnalikdan lablarini qoyjitar, qumlar ustidan jimirab turgan qaynoq havo o'pkalarini yondirardi.

Lashkarboshilarning toqatlari toq bo'lib, Shiroqdan saklar lashkargohiga qancha masofa qolganini surishtira boshladi. U esa yaqinlashib qolganliklarini va yana ikki kun yurish kerakligini aytib, boshliqlarni yupatgan bo'ldi. Sermashaqat safarning yetinchi kuni ham saklardan darak topmadilar. Hamma yoq dasht-biyobon, odam yursa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadi. Suv, oziq-ovqat, yem-xashak tamom bo'lgan, oriqlab ketgan otlar yer iskab suv qidirardilar, qoyjiragan lablari shishib ketgan odamlar bir qultum suv uchun bir yillik umrlaridan kechishga tayyor!

Shiroqni o'rta olib: «Bizni qayerga boshlab kelding, ablah!» — deb qistovga oldilar. Askarboshilardan biri uning yogasidan ushlab siltadi va haqorat qila boshladi. Shiroq yogasini uning qo'lidan quqarib, namat galpog'ini boshidan oldi-da, serajin va keng pesho-

nasining terini artdi. Uning qoviragan lablari istehzoli tabassumdan yorishib, qiyiq ko'zlarida o't chaqnab ketdi. Atrofni qurshab olgan g'azabli chehralarga mag'rurlik bilan qarab turib, qalpog'ini yerga bir urdi-da, qah-qah urib kulib yubordi:

— Men yengdim, Doro qo'shini bir o'zim yengdim! — dedi u gichqirib, — sizlarni aldash sahroning qoq o'rtasiga olib keldim. — U qo'i bilan kun chiqish va kun botish tomonini ko'rsatdi. — Bu yog'i ham yetti kunlik yo'l, bu yog'i ham. Istagan yeringizga boravering. Mening go'rim shu yerda, — deb oyog'i ostini ko'rsatdi.

U o'z elni qulikdan qutqarib qolish uchun jonidan kechgan, yovuz dushmani hiyla tuzog'iga ilintirish uchun ming turti azob-uqubatni bo'yniga olgan edi. Mana u niyatiga yetdi, dushman askarini halokat jari yogasiga boshlab keldi. Endi dushman nima qilisa qilaversin!

G'azabdan qutirgan Eron sarkardalari Shiroqni o'rab olib, uni ura boshladilar. Sarkarda Ranospat hamma yog'i dabdala bo'lib ketgan Shiroqni ular qo'lidan qutqarib, bir chetga olib chiqdi-da, suv ichirdi, so'ngira chodirga olib kirib, uni yaxshilikcha yo'lga solmoqchi bo'ldi.

— Agar sen sahiro quduqlari va chashmalarini bizga ko'rsatsang, gunohingdan kechib, Sug'diyada istagan qishloqlardan o'ntasini senga in'om qilardik, — dedi u.

— O'z elimning dushmanlariga yordam berishni istamayman, — dedi Shiroq gapni qisqa qilib. Halokat jari yogasida qolgan eroniyar achchiqlariga chiday olmay fidokor cho'ponni chopib tashladilar.

XIII asrda Chingizxon Movarounnaxrga bostirib keltganda Xo'jand hokimi Temur Malik ayrim qo'shin boshlari va hokimlarining Hindiqush tog'iga chekinish kerak, degan maslahatlarini xiyonat deb biladi. Ularga qaratadi: «Hatto o'z inson ham bor kuchi bilan tashlansa, yo'lbarsni ham yengadi. Nahotki, biz chekinishni o'ylasak? Dushmani saraton issig'idan qochadi demaklik — nodonlik!» deb xitob qiladi va Xorazmshohga deydi: «Amringa doim muntazim. Jangga kirsak, o'g'imiz nishonga tegishini, qilchimiz osmonda yargirashini ko'rsinlar!».

Temur Malik qo'shinni mo'g'ul bosqinchilariga qarshi jangga boshlaydi, ularga Vatanni sevish va uni qanday himoya qilish borasida namuna ko'rsatadi. Temur Malik boshchiligidagi qo'shin bir necha oy Xo'jand shahri qal'asini himoya qilib turadi. Temur Malik jasorati va sarkardalik iste'dodiga dushman tan beradi. Uning nomi xalqimiz tarixida jasorat, vatangparvarlik namunasi bo'lib saqlanadi.

Chingizxon qo'shinlari Urganchni gamal qilganda Najmiddin Kubro ham o'z xalqi va Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbatini namoyon etadi. Najmiddin Kubroning dovrug'-shuhratidan xabarador bo'lgan Chingizxon unga chopar orqali quyidagi mazmunda taklif yo'llaydi:

«Men Xorazmni qatnom qilmogchiman, shuning uchun sizdek ulug' shaxs u yerdan ketib, bizga qo'shilishingizni so'rayman».

Shayx Najmiddin Kubro Rahmatulloh alayh unga javoban bunday deb aytadi:

«Men yetmish yil davomida xorazmliklar bilan turmushning achchiq-chuchugini birga tolganman. Endi ular boshiga balo-qazolar yog'ilayotgan bir paytda gochsam muruvvaidan bo'lmaydi».

Shayx Kubroning ona Vatanga sadogati uning «Shu tuproqda tug'ilimiz, shu tuproqda o'lami!» degan xitobida imoni ifodasini topganki, u ana shu qasamyodiga sodiq qoladi. U jang maydonida eng oldida qilich ko'tarib bordi.

«Men bu yerda o'zimning eng yaxshi kunlarimni o'tkazdim, endi bunday halokati kunlarda shaharni tashlab ketish pastkashlik bo'lur edi» — degan so'zlari yurtga bo'lgan mehr ifodasi bo'ldi.

Najmiddin Kubro jangda Chingizxon qo'shinlariga qarshi mardona kurashdi. Bundan dahshatga tushgan mo'g'ul lashkarlari unga yopirilib, uni yaxshiylarcha halok etdi.

Jaloliddin Manguberdi 1220-yildan to 1231-yilgacha, ya'ni o'n bir yil davomida mo'g'ullar istilosiga qarshi qahramonona kurashdi. XIII asrda mo'g'ul bosqinchilariga qarshilik ko'rsata olgan va hatto yenga olgan birdan bir lashkarboshi va davlat arbobi edi.

Jaloliddinning shaxsiy kitobi, hayotining so'ngi damlarigacha u bilan birga bo'lgan, uning «Jang-nomlari»ni yozib qoldirgan tarixchi olim an-Nasaviy (1184—1249) o'zining «siyrat as-Sulton Jaloliddin Mangubardi» (Sulton Jaloliddin Mangubardining tarjimai holi) nomli qimmatli kitobini 1241-yilda yozib qoldirgan.

Jaloliddin Mangubardini shunday tavsiflashadi: «U o'tta bo'yli, turksifat, bug'doymag'iz, o'ta kelishgan, sog'lom va baquvvat yigit edi. U ona tili turkiyda juda soz va mazmundor gapirar hamda forsiy tilini yaxshi bilardi. U haqiqiy sher edi. Yurish-turishida va odamlar bilan muomalada doimo jiddiy va o'ychan edi. Bemavrid kulmas, kezi kelganda faqat jilmayib qo'yardi. U juda kangap edi, asabiylashgani va kishiga qattiq gapirganini ko'rmas edik. U rahmdil va adolatli, insonlarga g'amxo'r edi. Ammo mo'g'ul bosqinchiligi tufayli yuz bergan qiyinchiliklar davrida bu odatlarga rioya qila olmay qolgan hollari ham bo'lgan».

1221-yilda Jaloliddinning mo'g'ullar ustidan Niso, Nishopur, G'azna atroflarida qozongan g'alabalari Chingizxonning oromini buzmoqda edi.

Sulton Jaloliddin G'aznaga yetib kelganda Xorazmshohning tarqalib ketgan qo'shinlari uning atrofida to'plandilar. Jaloliddin bu kuchlar bilan G'aznaga yaqin bo'lgan Voliyon qal'asi atrofida Chingizxonning Bekehak va Timqur boshliq qo'shinini yakson qildi. Dushman 9 ming jangchisidan judo bo'lib, juda ko'p o'lja, boyliklarni tashlab qochdi. Chingizxon bu shum xabarni Tolqonda turganda eshitdi va Dogdor lashkarboshisi Qayqur Nuyon boshchiligida 30 ming kishilik qo'shinni yubordi. Jang 1221-yilning yozida Parvona dasthida bo'ldi. Jaloliddin janglar tarixida birinchi marta mo'g'ullarga qarshi kurashda yangi taktik usulni qo'llaydi: jangchilarga otdan tushib, jilovlarini bellarini bog'lashni va kamon bilan jang qilishni buyuradi. Tun qorong'usiga qadar davom etgan jangda ikki tomonning birortasiga zafar kulib boqmaydi. Keyinchalik dushmaning bir necha hujumi qaytarilgach, sulton buyrug'i asosida chalingan karnay sadolari ostida Jaloliddin askarlari otlarga minib shovqin-suronlar bilan

mo'g'ullar ustiga tashlandilar. Dushman yana tilka-pora qilinadi va juda katta talafot ko'radi. Qayqur Nuyon o'zgina odami bilan Chingizxon huzuriga kirib boradi. Bu xabarni eshitgach, Chingizxon dahshatga tushadi. U shu zahotiyov o'zining barcha kuchlarini jamlab, Sulton Jaloliddinni daf qilish maqsadida shaxsan o'zi otlarni nadi.

Jaloliddin Chingizxonning ko'p sonli qo'shinlariga qarshi tura olmasligini payqab, avval G'aznaga, so'ngra Sind (Hind) daryosiga chekinadi. Chingizxon Sind daryosiga yaqinlashganida, Jaloliddinning keyingi kuni daryoni kechib o'tmoqchi ekanligini eshitib, shu kechaning o'zidayov daryoning kechuv yo'lini to'sadi. 1221-yil 9-dekabrda Jaloliddinning yarim oy shaklida joylashtirilgan hamda qanoatlari bilan Sind daryosiga tiralgan oz sonli qo'shinini o'rab oladi.

«Sulton Jaloliddin ibn Sulton Muhammad Xorazmshoh, — deb yozadi Mirzo Ulug'bek, — o'zini suv va olov o'rtasida ko'rdi, chunonchi, bir tarafda kesir qilichlar olov sochardi, boshqa tarafda esa qonxo'r daryo turardi. Hech bir tomondan chiqib ketishning iloji yo'q edi. Noiloj jangga kirishadi. Bahodirlik otini kurash maydoniga solib, mo'g'ul-totar kofirlaridan ko'pini halokat tuprog'iga qordi va hech bir kulfsiz jang qildiki, agar Rustami Doston tirk bo'lganda, unga bo'lgan cheksiz muhabbat yopig'ini o'z yelkasiga solgan bo'lar edi. Agar kumushdan Isfandiyor bu jangni mushohada qilganda, xizmatida qullik lavozimini jon-u dli bilan qabul qilgan bo'lar edi».

Chingizxon Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga farmon beradi. Xorazm bahodiri o'z yigitlari bilan jang maydonida arslonlardek jon berib-jon olardi. Ammo Chingizxon lashkari hisobsiz edi. Keyin otini birdaniga qaytarib, Sind daryosi tomon choptirdi. Raftqasi, onasi va farzandlarining dushman qo'lga tushishini istamay, daryoga cho'kindi. U 20 fut (1 fut — 30,5) balandlikdan (6 m 10 sm) o'zini daryoga tashlaydi va bir qo'lida qalqon, ikkinchi qo'lida bayroqni ushlab, otda suzib keta boshlaydi. Chingizxon daryo qirg'og'iga ot chop-tirib kelib, uning ketidan quvishga shaylangan jangchilarni to'xtatdi.

Daryo qirg'og'iga kelib bu voqeani kuzatib kelgan Chingizxon taajjub va hayratdan yoqasini barmoqlari bilan tutib:

«Otdan dunyoda bunday o'g'il tug'ilmagan... U sahroda sher kabi jangchi, daryoda esa nahang kabi botir. Qanday qilsinki, hali hech kim taqdir bilan hech bir mojaroda teng kela olmagan, lekin u mardlikning dodini berdi. Qazovi qadar qarshisida qudrat qo'lini (mardona) ochdi. Mardlik bilan undan (qazo) qutulib bo'lmaydi. Nima qilsin-qilmasin bu ulug' xudo ishidur» va yana «Otaga shunday o'g'li zarurki, u ikki girdob — olov va suv girdobidan ozodlik maydoniga chiqa oldi».

Chingizxon bu dovyurak sarkardaning misli ko'rimagan jasoratidan lol qolgan holda umrida birinchi marta tan berdi: «Qani edi mening o'g'illarim ham ana shunday bo'lishsa...» alar sherni ko'rganda shogolga o'xshab dumini qisadurlar. So'ngak talashg'on it kabi bir-birlari bilan g'ajshadurlar! — deya nolirdi o'zicha ichida.

Prezidentimiz I. A. Karimov Xiva shahrining 2500 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so'zida shunday ta'kidlaydi: «Xorazmshohlar sulolasi — eng mashhur vakili Jaloliddin ham o'n bir yil davomida mo'g'ullarning g'arbiy o'lkalarga bostirib kirishlariga to'siq bo'lib turdi, g'anim oldida bosh egmadi, tiz cho'kmadi, vatan deya halok bo'ldi».

Jaloliddinning tarix oldidagi xizmati shundan iboratki, u Chingizxon va Botuning G'arbiy Yevropa, xususan Rossiya, Ukraina, Boltiq bo'yi, Polsha, Chexiya, Turkiya kabi mamlakatlarni bosib olish yo'lidagi mash'um niyatiga to'siq bo'lib turdi. Shu bois, XIII va XX asrlar sohnomachilari davlat arboblari va sarkardalari — Rashiddin Votvot, Amir Temur, Napoleon, Bagration, Kutuzov, De Gol, J. Neru, V. Karamzin, X. Vamberi, akademik Z. Buniyatov, V. Bartold, A. Tartelar Jaloliddin jasoratini yuksak baholaganlar.

Jaloliddin Manguberti haqiqatdan ham o'zbek xalqining milliy qahramoni, iftixori. U vatanimizni mo'g'ul bosqinchilardan ozod qilishda va vatan ravnaqi yo'lida jonini fido qilgan siymolardan biridir.

Tabiat — go'zal olam. Har bir faslga xos go'zallik, moviy osmon, nur sochib turgan, quyosh, kun botishidagi uning tarannuvlari, oy va chaman yulduzlari, ko'm-ko'k chaman o'tloq-qir-adirlari, ularda ochildib turgan rang-barang gullar insonga quvonch baxsh etadi.

Tabiat o'z go'zalligi bilan bolalar ma'naviyati rivojida alohida o'rinda turadi, o'zining tabiiy latofati bilan ularda estetik his-tuyg'u hosil qiladi, bolalar o'zlarining barkamol bo'lib yetishishlari uchun tabiat asosiy manba ekanligini anglab oladilar.

Tabiat va uning go'zalligi inson uchun ilhom, ijod, mehnat manbayidir. Tabiatning bu xislati Hamid Olimjonning «O'zbekiston», Mirtemirning «Yoz», «Kuz», Amir Umarining «Uzum», Usmon Nosimning «Gullar — chaman bog'larga», «Yur tog'larga chiqaylik», «Dengiz oyla kabi yaltirar», Shuhratning «Oqshomlar», Zulfiyaning «Oltin kuz», «Suluv tong», «Men tongni kuylayman», «Bahor» she'rlarida ham yorqin ifodalangan.

Zulfiya «Bahor» she'rida bahor fasli tabiatga go'zallik, ijtimoiy hayotga farovonlik, insoniyatga baxt-saodat baxsh etish xislatiga ega ekanligini chuqur his etadi.

Oldiga qo'ngan maqsadga ko'ra, shoira she'r tarkibini quyidagi tartibda belgilagan:

- bahor paytida osmon, nur sochib turgan quyosh yerni go'zallashtiradi;
 - bulbullar erta tongda sayrab, kishini quvontiradi;
 - bahor erta tongda kishilarni mehnatga chorlaydi;
 - kishi o'z qalbida bahorni his qiladi, kekshalar ham ishga oltanadilar;
 - bahor har safar insonga quvonch bag'ishlaydi.
- She'r o'qilib, ushbu reja asosida suhbat uyushtirilgach, u haqda o'quvchilar egallagan bilim quyidagi mazmunda yakunlanadi.

Demak, yilning bahor fasli g'oyatda go'zal.

«Ko'm-ko'k havo (osmon), nur sochib turgan quyosh bahorni kun sayin go'zallashtiradi:

*Havo ko'm-ko'k, unda yo'q g'ubor,
Quyosh nurin behad sochadi.*

*Yerda ajib to'lishib bahor
Har kun yangi chehra ochadi.*

Bog'lar, dalalar bahor taqdim etgan gullar bilan
bezanadi, maysa o'tlar, daraxtlarning zilol barglari kishi
chehrasini ochadi:

*Qishdan chiqqan bog'chalar, bog'lar,
Bezanadi bahor guliga.
Maysa o'tlar, zilol yaproqlar,
Ilhom berar kishi diliga.*

Ariq bo'ylarida ochilgan binafsa o'ziga xos olam
kashf etadi, bulbullar erta tongda sayrab kishini quvon-
tiradi. Erta tong go'zalligi kishi hayolini o'ziga matnun
etadi, mayin shamollar uni uyqudan uyg'otadi:

*Ariq labidagi binafsa,
Kashf etadi o'zi bir bahor.
Ko'ngillarga beradi nash'a,
Sayrab bulbul chiroyli nahor.
Xayolingni maftun etadi,
Go'zal oppoq feruza tonglar.
Uyqularni olib ketadi,
Allaqanday mayin shamollar.*

Daralar yashnaydi, «Qir ham zavqqa to'ladi», zum-
rad dalalar mehnat bilan «Kundan kunga dilbar bo'la-
di». Quyosh chiqishi bilan o'rmondan shoshilib turgan
qizlar bahor kabi ochilib ishga chiqadi. Tongda mehnat
zavqli bo'ladi. Tong kabi kulgan o'zbek qizi ishga
chiqadi, yer haydash mashinasini boshqaradi:

*Bahor ko'rib yashnar daralar,
Qir ham ish zavqqa to'ladi.
Mehnat bilan zumrad dalalar
Kundan kunga dilbar bo'ladi.
Ishga chiqar, sevib shoshilib,
Quyosh bilan teng turgan qizlar.
Ishlar bahor kabi ochilib,
Yonar baxmal loladay yuzlar.*

*Bahor, yoshlik ishga tushar tez,
Tongda mehnat zavqli bo'ladi.
Baxtli tongday kulgan o'zbek qiz,
Mashinaning rulin buradi.*

Qishi bilan yetilgan tuproq qizga ko'ksini ochadi.
Oltin kuzda ochilgan oppoq hosil uning ko'zini erkalay-
di:

*Qishi bilan yetilgan tuproq,
Qiz go'liga ochar ko'ksini.
Oltin kuzda ochilgan oppoq
Hosil erkalaydi ko'zini.*

Kishilar yuraklarida, ko'zlarida, yerda, ko'kda bahor
yuradi, «Hatto sochi oqargan chollar» bahor kabi
yashnab ishga kirishadi.

*Yuraklarda, ko'zlarda bahor,
Yerda, ko'kda bahor yuradi.
Hatto sochi oqargan chollar,
Bahor kabi yashnab kiradi.*

Demak, har gal gullar sochib yer-u ko'kni bezatish
— bahor faslining odati, asosiy xislati. Shu xislat tufayli:

*Gul yozadi bahordan go'zal,
Shod insonning hur saodatini.*

Ya'ni, bahor inson baxt-saodatini yanada go'zal-
lashtiradi. Bu shoiraning asosiy fikri, g'oyasi.

Zulfiya she'rining to'qizta qismida bahor xislatlarini
mantiqiy izchillikda integratsiyalashtirib, asosiy g'oyani
bayon etgan.

U bahor fasli xislatlarini tilimizda ishlatiladigan
«zilol, chiroyli, go'zal, mayin» so'zlar, «ajib to'lishib»,
«zumrad dalalar», «dalalar dilbar», «loladay yuzlar»,
«go'zal, shod inson» kabi iboralar bilan ifodalagan.

Tasviriyy san'at odamlarni va tabiatni asli holatida
tasvirlaydi, ularga jonlilik baxsh etadi, odamning xarak-
teri va ichki mohiyatini, tabiatining tabiiy go'zalligini,

boyligini namoyon etadi. VI sinfda Zulfiyanning ushbu «Bahor» she'ri o'rganishda mashhur musavvir O'rol Tansiqboyev yaratgan ajoyib tasviri san'at namunalaridan biri — «Jonajon o'lka» rasmini namoyish etib, o'quvchilarni uning mazmuni bilan tanishtirish kerak. Zero, Zulfiyanning she'ri bilan O'rol Tansiqboyevning ushbu asari o'rtasida mazmunan uyg'unlik bor.

Rassom O'rol Tansiqboyevning «Jonajon o'lka» deb atalgan rasmining O'zbekistonning tabiati, quyoshi, sof havosiga xos yorqinlik aks ettirilgan. Quyosh tepalik cho'qqilarni, o'larni zartir nuri bilan o'ragan. Atrofda qizg'in hayot boshlangan. Qizlarning och pushiti, zangori kiyimlarga o'ralgan chiroyli qomatlarini quyosh o'z nuri bilan yoritmoqda.

Musavvir rasmini shu mazmunda yaratish orqali inson bilan tabiat o'rtasidagi uyg'unlik — birlikni aks ettirgan.

«Bahor» she'ri o'rganishda ushbu rasmdan ko'rgazma vositasi sifatida foydalanish o'quvchilarning bahor inson baxt-saodatini yanada go'zallashtiruvchi xislatiga egaligini chuqur anglab olishlarida, ularda tabiat go'zalligiga havas, uni yanada go'zallashtirishga qiziqish hissinin rivoj topitirishda muhim omil bo'ladi.

III. DARSIGA TALAB

Hozirgi davr darsiga didaktik talablar

- ta'lim vazifalarini va ularning tarbiyaviy vazifalar bilan aloqada bo'lishini aniq belgilab olish, darslarning umumiy ta'lim tizimida tutadigan o'rnini aniq belgilab olish;
- o'quvchilar tayyorgarligini hisobga olgan holda, o'quv dasturida qo'yilgan maqsadga ko'ra, dars mazmunini belgilab olish;
- o'quvchilarning dars bosqichlarida bilimni o'zlashtirish, bilish mahoratining shakllanish darajasini hisobga olish;

— dars jarayonida o'quvchilarni rag'batlantirish, bilimni egallashda ularda mustaqillikni oshirishga yordam beradigan metod, yo'l va vositalarni belgilab olish;

- darsda barcha didaktik prinsiplardan foydalanish;
- o'quvchilarning o'qishi samarali bo'lishi uchun sharoit yaratish.

Darsga psixologik talab. Darslarning o'zaro psixologik bog'lanishi

— aniq o'quv fanini o'rganishda va aniq darsda o'quvchilar rivojlanishini loyihalashtirish;

— butun dars davomida oldin o'tirilgan mavzuni o'rganishda erishilgan yutuqlar natijasini tahlil qilishda psixologik vazifalarni hisobga olish;

— ayrim vositalarning psixologik-pedagogik ta'sirini nazarda tutish.

1. Dars usubi:

— dars qurilishi va mazmunining rivojlanayotgan o'qitish prinsiplariga mosligini aniqlash;

— topshiriqlarning o'quvchilar xotirasiga va fikrlashiga mosligi;

— o'quvchilarning o'zlashtirish va ijodiy faoliyati hajmini aniqlash;

— o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, tahlil qilish va baholash.

2. O'quvchining o'z-o'zini boshqarishi:

— darsga tayyorgarlikda eng muhimni, dars boshlanishida va uni o'tishda ishchanlik faoliyatini namoyon etish;

— o'quvchilarning faollikda va fikrlashda mustaqilligini ta'minlaydigan yo'l va shakllarni rejalashtirish;

— psixologik maqsadni chuqur his qilgan holda amalga oshirish;

— darsda o'quvchilarning turli ko'rinishda bo'lgan ijodiy ishlaridan (ish maqsadi tushuntirilgan, tayyorlan-

gan matn, natijalangan va tarbiyaga solingan ish, ishlab chiqilgan va rejalashtirilgan) foydalanish.

O'quvchilarda ongli faoliyatni yaratish:

1. o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va tasavvur qilishi uchun sharoit yaratish;

— o'quvchilarda o'rganiladigan soha va hodisalar hosil qilish yo'llarini rejalashtirish;

— ishonitirish, uqtirish shakllaridan foydalanish.

2. Yangi bilim va bilishni amalga oshirish jarayonida o'quvchilarda fikrlash va tasavvur qilish faoliyatini hosil qilish:

— o'quvchilarda bilim va bilishning shakllanish darajasini aniqlash;

— o'quvchilarda fikrlash va tasavvur qilish faoliyatini hosil qilishda psixologik qonunlarga suyanish.

3. Ishlar natijasini mustahkamlash:

— ko'nikmalarni mashq yo'li bilan shakllantirish:

— oldin o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni yangi ish sharoitida amalga oshirishga o'rganish.

O'quvchilarning uyushishi:

— o'quvchilarning o'qishga munosabati, o'zaro bir-lashuvi va aqliy rivojlanishi.

O'quvchilarning yosh xususiyatini hisobga olish:

— darsda o'quvchilarning shaxsiy va yosh xususiyati-ni hisobga olish;

— darsni kuchli va bo'sh o'quvchilar hisobga olin-gan holda o'tkazish;

— kuchli va bo'sh o'quvchilarga bilim darajalarini hisobga olgan (tabaqalashtirilgan) holda munosabada bo'lish.

Dars tozaligiga (gigiyenaga) talab:

— sinf xonasining issiq-sovuqligi;

— xonaning fizik-ximik xususiyati;

— o'quvchilarning charchash va toliqishdan saqla-nish kerakligini ogohlantirish;

— ko'rsatayotgan faoliyatini turli shaklda namoyon etirib borish;

— o'z vaqtida bir-ikki daqiqalik jismoniy mashq o'tkazish;

— o'quvchilarning o'qishga, ishga to'g'ri muno-sabada bo'lishini kuzatib borish;

— sinf jihozlari (parta, stol, stu)ning o'quvchilar yoshiga mosligini, ularning o'sib borishini kuzatib borish.

Darsni o'tkazish texnikasiga nisbatan talab:

— dars o'quvchilarda o'qishga qiziqish, bilimga ehtiyoj hissini uyg'otadigan tarbiyaviy xususiyatga ega bo'lishi kerak;

— dars tezligi va vazni bir me'yorda, o'qituvchi va o'quvchining xatti-harakati maqsadga muvofiq bo'lishi kerak;

— darsda o'qituvchi va o'quvchining munosabati, mulqoti o'zaro uyg'unlikda bo'lishi kerak;

— dars maktabda o'ratilgan tartib-qoidaga rioya qilingan holda bo'lishi kerak;

— o'qituvchi o'quvchining bilimni faol o'rganishini ta'minlashi kerak.

Darsning tuzilishi

Darsni rejalashtirish bosqichlari va o'qituvchining unga tayyorlanishi;

— mavzu yoki uning qismlari bo'yicha dars tizimini ishlab chiqish;

— dastur, darslik, metodik qo'llanma va yordamchi adabiyotlar asosida dars vazifalarini aniqlab olish;

— dars mazmuniga muvofiq material tanlash, uni didaktik tarzda ishlab chiqish, mazmunan tugallangan qismlarga bo'lish;

— o'quvchi tushunadigan va eslab qoladigan asosiy materialni ajratish;

— dars tizimini aniqlash va unga mos metod va priyomlarni belgilash;

— mazkur materialning boshqa o'quv fanlari materi-ali bilan aloqasini aniqlash, o'quvchilarda yangi bilim va bilishni shakllantirishda bu aloqadan foydalanish;

— o'quvchilarning darsning barcha bosqichlarida ko'rsatilgan faoliyatlaridan yangi bilimni va bilishni egallashlarida foydalanish;

darsda foydalaniladigan didaktik vositalarni (kino, diafilm, rasm, xarita, jadval va qo'shimcha adabiyotlarni) aniqlash

— darsda o'quvchilarning mustaqil ravishda bajarilgan ishlarining mazmuni, shakli va hajmini aniqlash, mustaqil ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish;

— darsda va uyda egallagan bilimlarini mustahkamlash yo'l va shakllarini aniqlash va ularni umumlashtirish va tartibga solish;

— uyga beriladigan vazifa va topshiriqlar mazmunini, hajmini va shaklini, metodini aniqlab olish;

— mavzu bo'yicha sinfdan tashqari ishlarni rivojlantirish.

XULOSA

Umumiy o'rta maktab o'quvchilari uchun tayyorlangan ushbu qo'llanmada ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalash omillari Toshkent shahridagi 20, 143, 273-maktablarda o'tkazilgan kuzatishlar, o'quvchilar bilan bo'lgan muloqotlar natijasi sifatida yoritildi.

Ma'lumki, ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalash hozirgi davr talabidir. Zero, o'quv fanlarini integratsiyalash ta'lim va tarbiyaning uzviylikda bo'lishida, o'quvchilarning insonparvar, vatanparvar bo'lib, ma'naviy-axloqiy fazilatlarni o'zida mujassam etgan barkamol shaxs sifatida yetishuvlarida muhim ahamiyatga egadir.

Fanlarni integratsiyalash muammosini o'rganish, tadqiq etish, muammo bo'yicha joylarda bo'lgan uchrashuvlarda shu narsa ma'lum bo'ldiki, fanni va ilmiy bilimni integratsiyalash jarayonining negizi moddiy olamning birligi, ya'ni tabiat, jamiyat va uni anglashning o'zaro uzviyligidir.

Fanlar o'rtasidagi uzviylik, o'zaro bog'liqlikning rivoji, bu sohada axborot vositalarining muhim ahamiyat kasb etishi natijasida ta'lim va tarbiyada erishilayotgan yutuqlar tabiat, jamiyat, texnika sohasi — moddiy olamda ham namoyon bo'lmoqda. Bu o'zaro ta'sir rivoji har bir fanning ichki tabiiy rivoji uchun ham zarur omil bo'lmoqda. Fanlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va fanlar tarkibidagi o'ziga xos qonuniyatlarning yuzaga kelishi ularning mavjud tuzum bilan aloqadorligiga yorqin dalildir.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bu qonuniyatlardan xabardor qilinishi, o'quv fanlarni integratsiyalash — ularda bilimga, fanlarni o'rganishga qiziqish hissinini oshirdi, muhimi, dunyog'arashlarining kengayishiga, fan sohasidagi dunyo voqealaridan doimiy sur'atda xabardor bo'lishga qiziqish uyg'otdi.

Fazilat nima?

Fazilat butun go'zal axloqning insondagi majmuidir. Fazilat shafqati bir yo'ldoshdiki, shu yo'ldosh bilan birga bo'lgan odamning yonidan bir minut ham ajralmaydi, dushmanlarga qarshi undan ham quvvatli do'st va yordamchi bo'lmaydi.

Bir donishmand insoniy fazilatni o'n uch qismga ajratgan:

1. Sukut — o'zingga va boshqalarga foyda yetkazadigan so'zlarni so'zla, bo'lmasa sukut qil.
2. Intizom — har ishga bir vaqt, har narsaga bir o'rin tayin qil, tartibli, intizomli bo'l.
3. Riyozat — kerak bo'lgancha yeb-ichib, nafsingdan g'olib bo'lishga g'ayrat qil.
4. Sabot — qo'lingdan kela olishiga ko'zing yetgan ishga kirish, boshlagan ishingni tamom qilishga bel bog'la.
5. Idora — qo'lingga kirgan pulni o'zingga, oilangga va boshqalarga foydasi tegadigan yerlarga sarf qil, yaxshi idora qil, isrofgarchilikdan saqlan.
6. Sa'y — eng buyuk xazinalarning kaliti daqiqalar ekanini angla, vaqtningi bekorga o'tkazma, sa'y-g'ayrat qil.
7. To'g'rilik — har ishingda, so'zingda to'g'ri bo'l, to'g'ri ishla, to'g'ri so'zla, yo'lg'on va har xil egriliklarning asiri bo'lma.
8. Haqoniyat — insof va adolat bilan ish qil, haqlikni nohaqlik bilan aralashtirma.
9. Poklik — qo'lingda bo'lgan har narsaning pok, toza bo'lishiga diqqat qil, ifloslik, chirkinklikdan saqlan.
10. Sabr — mabodo boshingga og'irliklar tushsa, chida, sabrsizlik qilma, og'irliklarni yo'qotish uchun g'ayrat qil.

11. Iffat — nomusingni hayotingdan ortiq va muqaddas bil. Uni doim muhofaza qilishga, qo'riqlashga g'ayrat qil.

12. E'tidol — har ishda o'rta yo'l tutishga harakat qil, «ishlarning xayrlisi o'rta yo'l bo'lgan ishdir» degan hikmatli so'zni unutm.

13. Tavoze — o'z izzat-nafsingni yo'qotma, tubanlikni ixtiyor qilma. Tavoze, yumshoq ko'ngilli bo'l.

Eng ulug' fazilat

Qadim zamonda bir mo'tabar odamning uch o'g'li bor edi. Bir kuni ularni o'z huzuriga chaqirib olib:

— O'g'illarim, sizlarni sinamogchiman, bir oy sayohat qiling. Shu bir oylik umringizni xalqqa foydali, yaxshi ishlarga sarf eiting. Qaysi biringizning qilgan yaxshiligingiz eng ulug' fazilat kasb etsa, barmog'imdagi mana shu juda qimmatbaho uzukni bera-man, — dedi.

O'g'illari har tarafga targ'alib, sayohatga chiqib ketdilar. Bir oy sayohat qilib yurib, yana otalarining huzuriga qaytib keldilar. Ota katta o'g'ildan so'radi:

— O'g'lim, shu bir oy ichida qanday eng ulug' fazilati yaxshilik qilding?

— Otajon, bir kuni tanho o'zim bir bog' ko'chasidan o'tib ketayotsam, bir yerda juda ham qimmatli olmos tushib yotgan ekan. Uni olib darhol tegishli ma'murlarga topshirdim. Ma'murlar boshlig'i menga tashakkur aytib, qo'linga mana shu taqdirnomani yozib berdi, olmosning egasini topirib unga topshirdi. Shu qilgan ishim to'g'riligimga bir dalil, shu harakatim eng ulug' fazilat emasmi, — deb javob berdi katta o'g'li.

O'tasi aytdi:

— Juda to'g'ri ish qilgansan, o'g'lim, vijdoniy vazifangni ado etgansan. Lekin olmos sening xususiy mulking emas-ku.

Keyin o'rancha o'g'li so'zga kirishdi:

— Men bir kuni katta ariq katoridan ketib bo-rardim. Shu choqda bir yosh bola suvga tushib ketib, halok bo'lish xavfi ostida ekanini ko'rib qoldim. Darhol o'zimni suvga tashladim, ko'p mashaqqat chekib bolani suvdan olib chiqdim. Shu bilan uni o'limdan qutqazib, ota-onasiga eson-omon top-shirdim. Ota-onasi mendan ko'p minnatdor bo'lib, haqinga duoyi xayr qildilar. Hayotim qo'rqinch osti-da qolsa ham yosh bolani o'limdan qutqazish uchun qilgan shu harakatim bilan mukofotingizga loyiq bo'lsam kerak, deb o'ylayman.

O'tasi o'rancha o'g'lining qo'lini ushlab:

— Ofarin, o'g'lim. Seni tabrik qilaman, faqat shu go'zal ishing tufayli qalbing zavq-shavq bilan to'lganini his etgansan, shuning o'zi katta mukofot emasmi? — dedi.

Keyin kichik o'g'li otasiga ta'zim qilib aytdi:

— Otajon, menga doimo dushmanlik nazari bilan boqib, zarar yetkazib yurgan bir odam bor. Men unga hech yomonlik qilmagan bo'lsam ham, u payimda yu-radi, hatto meni o'ldirish uchun fursat kutadi. Kecha dushmanimning juda past jar yogasida uxlab yotganini ko'rdim. Agar uyqusirab bir yondan ikkinchi yonga ag'darilsa yoki qattiqroq tovush chiqarib uyg'otilsa, tu-rishga harakat qilib jarga qulab tushishi mumkin edi. Men tovush chiqarmasdan, sekingina yurib uning yoni-ga bordim. Juda ehtiyotlik bilan uni ushlab, asta-sekin o'z tomonimga torta boshladim. Ancha beriga kelib xavf-xatardan qutulgandan keyin ruhim ko'tarildi, shod-lanib yo'limda davom etdim.

O'tasi o'g'lining bu ishidan, oliyanobligidan shod-lanib ko'ziga yosh oldi, uni quchoqlab, yuz-ko'zidan o'pti.

— Bor bo'l, o'g'lim, yasha, umring uzoc bo'lsin! Mukofotimni olishga sen haqlisan, chunki dunyoda eng ulug' fazilat yomonlikka yaxshilik qilishdir, — deb qim-matli uzugini o'g'lining barmog'iga kiygizdi, uning haqiga duo qildi.

Bayt:

*Otiang erdir, sen ham erdek qiliq qil,
Yomonlik aylaganga yaxshilik qil.*

O'n besh nasihat

Bir donishmandning o'z farzandiga qilgan nasihat-lari:

1. Yaxshi valanparvar bo'lish, hayotda muvaffaqiyat qozonish, jisman va ruhan mukammal bo'lish uchun mehnatni sev, ish odami bo'l.
2. Yalqovlikdan uzoqlash, g'ayrati bo'l, vujudingni harakatga bag'ishla, tinma, tirish, olg'a bos!
3. Ehtiyot bo'l, hamma ishingda tartib va intizomga rioya qil.
4. Senga jamiyat tomonidan topshirilgan vazifani bekam-u ko'st ado qil.
5. Sharafing, nomusing va hayotingni qo'riqla, boshqalarning ham sharaf va nomuslariga hurmat va rioya qil.
6. Haqiqatni sev, yurish-turishingda sodda va tabiiy yo'lni tut.
7. Samimiy, pok qalbli, vijdonli va haqshunos bo'l.
8. Muloyim, lutfkor, marhamatli va do'stparvar bo'l.
9. Mutaassib (fanatik) bo'lma, hur fikrli bo'l.
10. Muto'laa va tekshirish bilan aqlingni, zehningni, fahm va idrokningni tarbiyat qil, o'stir.
11. Qanoatli, hammaga mehribon va g'amxo'r bo'l.
12. Hurmatga sazovor bo'lgan kishilar va narsalarga ehtirom qilishni unutm.
13. Mardlik, jasorat va shijoatni o'zingga shior qilib ol.
14. Sharaf va nomusingga dog' tushirish ehtimoli bo'lgan har turli zavq-safodan kech.
15. Go'zal ahloqning matonati, hissiyotning oliy-janobliligi bilan vujudingga shat va latofat bag'ishla.

undan ziyodroq shodlik va xurramlik yetishudir. Agar bir kishiga yomonlik qilsang, unga naqadar rani yetisa, sening ko'nglingga ham ul miqdor tanglik yetishur. Demak, bu jahonda yaxshilik va yomonlik mukofoti, albatta, yetkusidir. Mening bu so'zimga munkir bo'lmag'inki, har kishi butun umrida bir kishiga yaxshilik yoyomonlik qilg'on bo'lsa,, bu haqda andisha qilsin, mening bu so'zim rostdur. Bas, agar qila olsang hech kishidan yaxshilikni darig' tutmag'il, yaxshilikning foydasi bir kuni ro'yobga chiqar.

Ey farzand, hargiz yaxshilik qilmog'ni tark etmag'il, hamisha yaxshilikni xaloyiqga ko'rguzg'il, boshqa til bila so'zlamag'il. Boshqa ko'ngil bila fikr etmag'il, bug'doyni ko'rguzib arpani sotmag'il va barcha yerda o'zingdin dod berg'il. Har kishikim o'zidin dod bersa, dodi mustag'ni bo'lur. Agar g'aming bo'lsa, g'am va shodlig'i bor kishining yonida aytg'il va shodlikni noshod kishilarning qoshida zohir qilmag'il, har turluk ish uchun diltang bo'lmag'ikim, bu ish yosh o'g'lonning ishidur.

Bilg'iki, donishmandlarning oxiri g'am bo'lg'on shodlik bilmaslar va oxiri shodlik bo'lg'on g'amni g'am hisob qilmastlar. Noumidlik vaqtida umidvorroq bo'l va noumidlikka bog'liq qilmag'il. Hech kishining mehnatini zo'ye qilmag'il va har kishining holig'a loyiq haqini bajo kelturg'il. Xususan, o'zingning yaqin qarindoshlariga imkon boricha yaxshilik qil va o'zingning qabila va urug'ing qarilarini izzat, hurmat qil, lekin ularga butkul muxlis bo'lmag'il. Ularning hunarini ko'rsang, ayblariga ham qarag'il. Agar begonadan xavfsiz bo'lsang, mazkur xavfsizlik davrni o'zing saqla, xavfsizlikni xavfliik gumon qilmag'il. Gumon qilib zahar ichish nodonlikdan yomonroqdur.

Xalqning oz hunarini ko'p ko'rg'il, haqini yaxshi bilg'il. Behunarlikdan, bexiradlikdan yaxshi ot va yaxshi taom qo'lg'a keltura olsang, behunar, behirad bo'lg'il, yo'q ersa hunar o'rgang'il. O'rganmak, eshitmakdin nomus qilmag'il, to hijolat va pushaymonlig'din g'utulg'aysan.

Ilmi bo'lish

Ilm o'rganish eng mo'tabar ishdur. Ilm odamning qadriini oshiradi, ilmi kishilar dunyoda eng izzatli, bo'ladi. Ilm dunyoda odamlar uchun eng sevimli, eng shirin ne'matdir. Shunday ekan, siz dunyoda ro'hadda yashashni istasangiz, hamma meni sevin de-sangiz, bor kuchingiz bilan o'qishga, ilm olishga g'ayrat qiling.

Bolalar! O'qing, darsga ixlos qo'yib o'qing, foydali kitoblardan foyda va lazzat olish uchun o'qing. Kishining eng aziz, eng shirin va eng qimmatli vaqti yoshlik davridir. Shunday qimmatli yoshligingizni, aziz umringizni foydasiz ishlarga sarf qilmang. Bir donishmand:

"Ko'rkam xulq ikki narsa bilan, ya'ni ilm, adab o'rganish va yomon ishlardan saqlanish bilan to'pladi", degan.

Bayt:

Ilmu fan nuri zimiston dil uyini etar

munavvar,

Ilm o'tiga minsa har kim maqsadiga tez yetar.

Ota-onaga hurmat

Bolalar! Ota-onani hurmat qilish, ular oldida adab bilan turib, xizmatlarini bajarish hammamizning vazifamizdir.

Ota-onalaringizni ranjitadigan so'zlar ayitishdan, ko'ngillarini qoldiradigan ishlardan doimo saqlanng.

Aqlli bolalar ota-onalarini hurmat qilib, kuchlari yetganicha ular xizmatida bo'ladi. Yomon so'z ayitishdan, achchiqlanib qarashdan o'zlarini saqlaydilar. Ota-onaga qanday xizmat qilish haqida sizlarga kichik bir misol keltiramiz.

Bir kishi kechasi uyqudan uyg'onib o'g'ildan "Suv ber!" deb so'radi. O'g'li suv olib kelguncha, otasi yana uxlab qolgan edi. O'g'li: "Otam balki yana uyg'onib suv

so'rar", deb uxlamasdan otasining uyg'onishini kutib tong otguncha o'tirdi.

Mana, bolalar, adabii, tartibiy bola shunday bo'la-di. Ota-onalaringizni izzat-hurmat qilishga, ularning oldishlarini olishga g'ayrat qiling. Har bir bola ota-onasi qilgan nasihatlarini jon qulog'i bilan eshitib, nasihatlariga har vaqt amal qilishi kerak. Ota-onasiga ozor berib, ularning dillarini og'ritadigan bola baxti bo'lmaydi.

Bayt:

*Istasangkin yetmasin senga balo,
Ota-onangga qilma jaf.*

Mashhur olimlardan biri aytadi:

— Har narsani ko'rishga va so'rashga qiziqish — yosh bolalarning eng yaxshi xosiyatidir. Bu esa ularning ilimga bo'lgan havaslari negizidir. Agar yosh bolalar biroz narsa haqida so'rasa, "jim o'tir, og'zingni yum, sen bilmaysan, har narsani so'rayverma", deb uni so'rashdan to'xtatmang, bergan savollaridan kulmang, bolaga ochiq yuz, muloyimlik bilan aniq-ravshan javob bering. Agar shunday qilmasangiz, bolaning ilimga bo'lgan havasini to'xtatgan bo'lasiz.

Mashhur tabiblardan Husayn Ramziy aytadi:

— Inson uchun eng aziz va muhtaram bo'lgan narsa kuchli va sog'lom badandir. Sog'lom badan juda qimmatli narsadirki, inson u bilan maishatini ta'min eta oladi. Sog'lom badan bir ulug' xazinadirki, sanoat ahlari faqat uning yordami bilan xizmat qilib jamiyatga zo'r manfaat yetkazadilar.

Sog'lom badan qimmatli bir sarmoyadirki, qalam ahlari unga tayanib jamiyatni ta'lim va tarbiya etish yo'lida foydali asarlar vujudga keltiradilar. Sog'lom badan ulug' bir quvvardirki, uning ko'magi bilan muzafar qo'shinlar aziz Vatandari dushmanidan qo'riqlay oladi.

Olim, fozillardan Hurramiy aytadi:

Bir qariya har vaqt yoshlarga:

— Bolalarim, yoshlikni g'animat biling, faqat o'yin, kulgi, kayfi-safo bilan yoshlik davringizni zo'ye etmang, o'qing, o'rganing, ilmli, hunarli bo'ling. Agar yoshlik davringizda o'zingizni tutib qolmasangiz, keyin qattiq pushaymon qilasiz, lekin foyda bermaydi, — deb qattiq nasihat qilardi. Shu hurmati cho'lining nasihatlariga amal qilgan yoshlar baxti-saodati bo'ldilar.

Donishmandlar tubanda aytilgan o'n to'rtta axloqiy fazilatni inson uchun kerakli fazilatlar deb topganlar:

Riyozat — nafsingni tiy, ortiq darajada yeyishdan, ichishdan saqlan.

Sukut — o'zingga ham, boshqalarga ham hech bir foydasi tegmaydigan oldi-qochdi so'zlarni so'zlashdan chekil, jim bo'l.

Intizom — ishlaring tartibli, intizomli bo'lsin, ishingni o'z vaqtida bajar, kechiktirma.

Maqсад — bir ishga kirishmoqchi bo'lsang eng avval yaxshilab o'yla, shu ishdan kutgan maqsadning nima ekanini yaxshi tushun, bir qarorga kel. Keyin qaror-lashtirgan ishingni hech bir kamchiliksiz ado qil.

Tejash — iqtisod, ya'ni tejashga rioya qil, o'zingga va xalqqa foydasi tegmaydigan yerlarga pul va mol sarf qilma.

Baxt saroyi

Qish kuni. Kech bo'la boshlagandi. Bir yigit yo'lida ketarkan, unga katta bir o'rmon ichidan o'tishga to'g'ri kelib qoldi. O'rmon qorong'i, qalin daraxtlar bilan qoplangandi. Yigit o'rmon ichida yura-yura yo'lni yo'qotib qo'ydi, adashdi.

Hushdan ketib yiqildi. Birozdan keyin ochlik va sovuq ta'siri bilan hushiga kelib ko'zini ochdi-yu, yonida uch kishining turganini ko'rib, qo'rqib, nima qilishini bilmay hayron bo'lib qoldi. Bulardan bittasi ipak ko'ylak kiygan, beliga oltin kamar bog'lagan, ikkinchisi qora ko'ylak kiygan, qora kamar bog'lagan va uchinchisi esa havorang ko'ylak kiygan, qayishdan kamar bog'lagan odam edi.

Bu kishilarning hammasi birdan:

— Ey yigit, sen bu yerda nima qilib yuribsan? — deb so'radilar. Yigit titrab:

— Bekorchiman, hech bir ish qilmayman, o'rmondan o'tayotib adashib qoldim, — dedi. U kishilar:

— Ayt, bizdan nima istaysan? — deb so'ragan edilar, yigit bu qo'rqinchli o'rmondan qutqazishlarini o'tindi.

U kishilar yigitga:

— Senga bir yo'l ko'rsatuwchi kerak ekan, qani birimizni tanlab ol, qaysi birimiz senga yo'l boshchilik qilaylik? — dedilar.

Yigit o'ylab-o'ylab, nihoyat ipak ko'ylak kiygan beliga oltin kamar bog'lagan, boy savdogar qiyofali kishini tanladi. U kishi kulimsirab yigitni olib ketdi. Yurdilar-yurdilar, oxiri yigit charchab to'xtab qoldi. U kishi:

— Nega to'xtab qolding? Qani yur, hali ancha yurishimiz kerak, — degan edi, yigit yurishga majoli qolmaganini aytdi. Boy savdogar qiyofali kishi yonidan katta o'tkir pichoq chiqarib:

— Mana shu o'tkir pichog'ni ol, deb uni yigitning qo'lga berdi.

Yigit hayron bo'lib undan:

— Menga nega pichoq berdingiz? Bu pichog'ni nima qilaman? — deb so'ragan edi, u:

— Mana bu chet tomondagi yo'ldan hozir otga mingan bir kishi yetib keladi. Sen u kishiga hujum qilib o'ldir. Keyin uning otiga minib, o'rmondan chiqib ketasan, — dedi. Yigit u kishidan:

— Siz kim bo'lasiz, otingiz nima? — deb so'ragan edi, u kishi aytdi:

— Mening otim yomonlik, kel, men ko'rsatgan yo'l bilan yur, shogirdim bo'l.

Yigit yomonlar ustodining yaramas so'zlarini eshitib, juda ham achchig'landi. Qo'lidagi pichog'ni ing'itib yuborib aytdi:

— Ket, yo'qol, mal'un! Meni yaramas yo'lga boshlamog'chi bo'lasan, sen ko'rsatgan yomon yo'lga yur-

mayman, — deb baqirdi, o'zidan ketib behush bo'lib yiqildi.

Bayt:

*Yomonlarning sira pavyandi bo'lma,
Havo birla havasning bandi bo'lma.*

Yigit birozdan keyin hushiga kelib, qolgan ikki kishi uning yonida turganini ko'rdi. Darhol qora kiyim kiygan, qora kamar bog'lagan kishiga murojaat qilib, shu qorong'i o'rmondan chiqishga yordam berishini so'radi. U kishi yigitning iltimosini qabul qilgach, ikkovlari yo'lga tushdilar.

Ancha yo'l yurib, bir jar yogasiga yetib keldilar. Yigit ortiq darajada charchagan, yurishga madori qolmagan edi, o'sha yerda to'xtab, dam olmog'chi bo'ldi. U kishi yigitning to'xtab qolganini ko'rib: "Nega to'xtab qolding? Yo'limiz hali uzoq. Dam olishni istaysanmi? Xo'p, dam ol, mana shu baland yerdan o'zingni tashla, pastda rohatlanib dam olasan", dedi. Agar yigit o'zini jarga tashlasa parcha-parcha bo'lib ketardi.

— Sen kimsan? Oting nima, bu qanday taklif, mening o'lishimni istaysanmi? — deb g'azablanib so'zladi yigit. U kishi:

— Mening otim — umidsizlik, sen ishsiz, yalqov yigitga o'xshaysan, hayotga umidsizlik bilan qaraysan. Xuddi menbop bir yigit bo'lganing uchun senga yo'l ko'rsatdim, kel, taklifimni qabul qil, — deb javob berdi.

— Ket, yo'qol, sening ko'rsatgan yo'lingga muhtoj emasman, men yashashni istayman, yalqov ham emasman. Menga chin yo'lmi ko'rsatgan oliyanob odamlar izidan bormog'chiman, — dedi yigit.

Bayt:

*Noumid bo'lma, o'g'il, g'ayrat bilan ishga kirish,
Bo'l umidli, tinmay ishla, izzat, obro'ga erish.*

Yigit birozdan keyin ko'zini ochib, u — bu yoqqa qaragandi, havo rangli kiyim kiygan, beliga qayish kammar bog'lagan bir kishi uning yonida turganini ko'rdi. Avvalgi ikki kishidan yaxshilik ko'rmay yurak-bag'ri kuygan yigit bu uchinchi kishiga ham ishonmay, uning yonidan qochib ketmogchi bo'ldi. Lekin u kishi mu-loyim tovush bilan:

— O'g'lim, mendan qo'rqma, beri kel, men seni bu qo'rqinchli o'rmondan olib chiqib to'g'ri yo'lni ko'rsataman, — dedi.

Yigining ko'ngli orom oldi, kishi yoniga kelib, salom berib ko'rishdi, so'ngra yo'lga tushdilar. Tong ham ota boshlagan edi. Haligi yo'lboshchi kishi yerda yotgan uzun va yo'g'on daraxt shoxini ko'rsatib:

— Bu shoxni yelkangga qo'yib ol, — dedi.

Yigit shoxni ko'tarib olib yelkasiga qo'ydi. Biroz yurganlaridan keyin qo'rqinchli o'rmondan chiqib, katta va ravshan yo'lga tushdilar. Yo'lning bir tomoniga solingan buyuk va go'zal bir saroy ko'rindi. Haligi odam:

— O'g'lim, bu o'rmonni va bu daraxt shoxini unutma, shoxni yerga tashlab, saroyga kir, barcha maqsading hosil bo'lib, baxti umr kechirasan, — dedi va o'zi o'rmon tomonga qarab keta boshladi.

Yigit shoxni yerga tashlagan edi, shox yerga tushib bir qop oltin bo'lib sochilib ketdi. Yigit juda ham hayratda qoldi. Haligi kishini chaqirib:

— Og'ajon, to'xtang, ochiq, ravshan yo'lga soldingiz, siz kimsiz? Otingiz nima? Bu qanday saroy? — degan edi, u kishi o'rmon ichidan baland ovoz bilan:

— O'g'lim, mening otim — mehnat, laqabim say'-g'ayrat. Bu saroy «Mehnat saroyi» deb ataladi. Bu go'zal saroyga kirib, chin ixlos bilan ishla, sa'y-g'ayratni qo'ldan berma, mehnating tufayli aziz mukarram bo'lasan, — deb javob berdi. Yigit sevinib «Mehnat saroyiga» kirdi, unga baxt-u iqbol eshiklari ochildi.

Bayt:

*Baxti iqbol, saodat, ey o'g'il, mehnatidir,
Say'g'ayrat birla har kim ishlasa, rohatidir.*

Nomus boylikdan afzal

O'tigan zamonda Karim ismli bir kishining shahardan tashqarida bir parcha yeri bor edi. Karim har yili shu yeriga ekin ekib, undan olgan hosilga qanoat qilib, bola-chaqasi bilan umr kechirardi. Bahor payti bir kuni yer haydab turganda bir o'g'ri kelib, uning ter to'kib ishlayotganiga qarab turdi. Yaqin borib, salomlashdi-da, dedi:

— Siz bir kambag'al kishiga o'xshaysiz. Kiygan kiyimingiz bundan dalolat berib turibdi. Oyog'alang ishlavapsiz, chorog'ingiz ham bo'lmasa kerak. Yeringizdan chiqqan hosil bilan oilangizni ta'minlay olmay-siz. Bunga ishonchim komil. Keling, men bilan birga o'g'irlik qiling, pulingiz ko'payadi.

Karim uning taklifiga dedi:

— Yo'q, men eng past, yaramas odam bo'lishni istamayman. Men iflos yo'llar bilan pul topishdan hazar qilaman. Halol mehnat qilib, pok yashashni istayman. Ko'rdingizmi, men peshona teri to'kib, shu halol mehnatim tufayli qalbim rohatlanib, farog'atda umr kechiraman. Sizning ham o'g'irlik kabi yaramas ishdan tavba qilishingizni so'rayman. Bu kasbdan orqiling.

Bayt:

*Berma ozor kishiga, qilma o'g'irlik zinhor,
O'g'ri doim chekadir ranju uqubat bisyor.*

Jasur yigit

Ilk bahor. Tog'lardan erigan qor suvlari pasiga shiddat bilan oqib tushardi. Nahr ko'prigining o'rtasida

bo'lgan kichkina bir uy ichida ko'priq qorovuli va uning shahardan ko'rgani kelgan xotini, ikkita bolasi subhatlashib o'tirishardi.

Shu payt har tomondan:

— Qorovul, tezroq bo'l, o'zingni va oilangni halokatlardan qutqaz! — degan tovushlar eshitildi. Sel va to'liqlilar ko'prikdan oshib, qorovul uyi atrofini yemira boshladi, ko'priq silkinardi. Qorovul darrov uychasining tomiga chiqib olib:

— Bizga yordam qiling, yordam! — deb qichqirdi.

Bir qari chol:

— Ularning halok bo'lishlariga ozingna vaqt qoldi. Uycha ag'anay deb turibdi, nega qarab turibmiz? Bir jasur yigit bormi axir? — deb faryod qildi. Boshqa qishloqdan kelgan bir yigit qari cholning so'zlarini eshitgach, otilib o'rtaga chiqdi.

Jasur yigit Nahr qirg'og'idagi kichkina bir qayiqchaga o'tirib, shiddat bilan oqib turgan suvda ko'p mashaqatlar chekib uychaning yoniga yetib keldi. Avval qorovulning ikki bolasini, qayiqchaga o'tqizib mashaqatlar bilan ularni sohiga sog'-salomat yetkazdi. So'ngra yana ko'p mashaqat tortib, borib qorovul va uning xotinini olib keldi.

Hamma haddan ziyod shodlanib, olijanob, jasur yigitni olqishlab minnatdorchilik izhor qildilar. Qari chol va kampirlar ko'zlaridan shodlik yoshlarini to'kдилar, jasur yigitga tahsinlar o'qidilar.

O'sha yerdagi mo'tabar bir odam jasur yigitni mukofotlamogchi bo'lib:

— Rahmat, oliyanob yigit, qilgan odamarchiliging, yaxshi xizmatning uchun, mana bu mukofotimni qabul qil, — deb uning qo'lga pul uzatdi.

Jasur yigit pulni qabul qilmay:

— Ilitfotingizga rahmat, men mukofot olish uchun emas, vijdon amri bilan, insoniy vazifamni ado etdim, buni pulga sotmayman. Menga beradigan shu pullaringizni qorovulga bersangiz, men juda ham xursand bo'laman, chunki u ro'zg'oridagi hamma

narsalarini boy berdi, yordamga multoijdir, — deb hamma bilan xayrlashib, o'z qishlog'iga jo'nadi. Hamma u yigitga qoyil qoldi.

Boqiy umr

Aytishlaricha, mo'tabar bir odamning majlisida bir olim, fozil kishini ko'p ta'rif va tavsif qildilar. Mo'tabar odam u olimni ko'rib subhatidan foydalanishni orzu qilib, uni shu majlisga da'vat qilish uchun o'z qarindoshini yubordi. Olim majlisga kelgach, salom berib hamma bilan ko'rishdi. Keyin mo'tabar odamga ta'zim qilib:

— Majlisizingizga da'vat qilganingiz uchun tashakkur etaman, ming yil rohat va farog'atda umr kechiring, — dedi.

Mo'tabar odam olimning so'ziga taajjub qilib aytdi:

— Majlisimizda hali o'tirmay turib, mumkin bo'lmagan so'zni og'zingizdan chiqardingiz, bir odamning ming yil umr ko'rishiga aql bovar qiladimi?! Bunday so'zni aytish sizdek olim va fozil kishiga munosibmi-kan?

— Insonning tirikligi faqat jismining boqiyligi bilangina emas. Odam ming yil umr ko'rmasligini hamma biladi. Lekin o'lgandan keyin qolgan yaxshi nom yana bo'lak umrdir. Sizning oliyanob, marhamatli, shafqatli odam ekanligingizni halq unutmay, nomingizni doimo hurmat bilan yod etib turadi. Vafotingizdan keyin ham qilgan yaxshiligingizni xalq unutmaydi, nomingizni ko'nglida abadiy saqlaydi, degan ma'noda "ming yil umr ko'ring", dedim, — deb javob berdi olim.

Ota-ona hurmati

Biz azizi mo'tabar odam bir yigitning ota-onasiga qilgan xizmat-larini eshitib uni ziyorat qilmogchi bo'ldi. Bu yigit qassob edi. Mo'tabar odam qassobchilik bo-

zoridan u yigini izlab topdi. U bilan ko'rishib, hol-ahvol so'rashgandan keyin:

— O'g'lim, men musofir bir kishiman, agar qabul qilsangiz, bu kechani sizning uyingizda o'tkazishni istayman, — dedi. Yigit mo'tabar odamning itimosini jon-u dili bilan qabul etdi, kechqurun do'konini berkitib, u bilan birga uyiga qaytdi.

Uyning bir chekkasidagi to'shakda qarilikdan juda kichkina bo'lib qolgan bir chol yotardi. Yigit mo'tabar mehmoniga joy ko'rsatib:

— Aziz mehmonim, qani, bemaol o'tirib dam oling, to'shakda yotgan muhtaram chol mening otam bo'ladi. Onam yaqinda vafot etdilar. Otamga mendan boshqa qaraydigan kishi yo'q. Har kun aziz otamning xizmatlarini qilib, keyin ishga ketaman, — dedi. Yigit darhol sho'rva pishirishga kirishdi. Ovqat tayyor bo'lgandan keyin bir kosacha sho'rva olib otasining yoniga keldi. Uning boshini sekingina ko'tarib sho'rvani ichirdi. Yigit otasini uxlatib xotirjam bo'lgandan keyin mehmon uchun das-turxon yozdi. O'ziga ham, mehmonga ham sho'rva keltirib, birgalashib ovqatlандilar. Mo'tabar mehmon:

— O'g'lim, sen otangni to'ydirib, yuvib-tarab o'rminga yotqizgandan keyin u og'zini qimirlatib turdi, shu bilan u nima demogchi edi? — deb so'radi.

— Men har vaqt otamni ovqatlantirganimdan keyingina o'zim ovqatlanaman. Agar undan avval ovqatlansam, ota hurmatini bajo keltirmagan tartibisiz, adabsiz o'g'illardan hisoblanardim. Otam mendan juda rozidir. Taomdan keyin og'zilarini qimirlatib shukur etadilar va mening haqimga duo qiladilar. Marhuma onam ham mendan rozi edilar, doimo haqimga duo qiladilar, — dedi yigit.

Mo'tabar odam yigitning so'zlarini eshitgach, ko'zlariga yosh olib:

— Barakalla, o'g'lim! Sen haqiqiy farzand ekansan. Ota-ona hurmatini unutan farzandlar sendan ibrat olsinlar. Ofarin, o'g'lim. Ota-onangga qilgan xizmatning xayrli ajrini ko'rsan, — dedi va yigit haqiga

duo qildi. Ertasi kun ertalab yigit bilan xayrlashib o'z yo'lga qaytdi.

Aziz farzandlar. Ota-onangizni hurmat qilishni aslo esingizdan chiqarmang, kelgusida o'z farzandlaringizdan shunday muomalani ko'rishingiz aniqdir.

Farzand ota-ona ziyinati

Qadim zamonda bir shahar boshlig'ining xotini shahardagi mo'tabar odamlarning xotinlarini ziyofatga davlat qildi. Mehmonlar tayin etilgan vaqtda tashrif buyurdilar, o'rindiqqa o'tirib, ovqat kelguncha, o'zlarining qimmatbaho kiyimlari, zirak, uzuk, zebigardon kabi taqinchoqlari haqida so'z yuritdilar, juda qimmatli ziyinat asboblari ega bo'lishlari bilan faxrlandilar.

Shu vaqt soddagina kiyim kiygan, ziyinatlarini taqmagani bir yosh xotin kiritib keldi. Bu xotin ziyofat egasining singlisi edi. Salom berib mehmonlar bilan ko'rishdi, keyin bo'sh bir o'rindiqqa kelib o'tirdi. Mehmonlar bu xotin ziyofat egasining singlisi ekanligini bildirdilar, lekin uning soddagina ekani, zeb-ziyinat narsalarini taqmagani uchun hayron bo'lib so'rashdi:

— Nega soddagina kiyingansiz? Zirak, uzuk, zebigardoningiz yo'qmi?

U xotin:

— Menda sizlarning qimmatbaho buyumlaringizdan ko'ra qimmatiroq zeb-ziyinatlar bor, — dedi.

Mehmonlar ko'rishni istagan edilar, u xotin tashqariga chiqib, bir o'g'il, bir qiz, ikki yosh bolani yetaklab keldi, ularni mehmonlarga ko'rsatib:

— Mening jonimdan ham qimmatli zeb-ziyinatim mana shulardir. Bu do'ndiqalarimni otamning bolalari yoniga qo'yib, sizlarning yoningizga kimgandim. Ayingchi, ota-ona uchun farzanddan ham qimmatli narsaning bo'lishi mumkinmi? Sizlarning zeb-ziyinat deb o'ylagan narsalaringiz farzand oldida hech narsa emas. Keling, o'ylagan puch ziyinatlarigizga emas, sevimli farzandlaringiz tartibisiga ahamiyat berib, sevimli do'ndiqalarigizni odobli, axloqli, g'ayratli, jasoratli etib

o'stirib, subbatingiz, fikringiz, zikringiz, mana shu to'g'rida bo'lsin. Farzand — ota-ona ko'rk, ziynati, hamma ziynatlarning ziynati, buni esdan chiqarmang, — dedi.

Bu oqil, dono xotinning haqoniy so'zlaridan mehmon xotinlar ta'sirlanib, sukut etib o'tyab qoldilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Karimov I.A.* Bizdan ozod va obod vatani qolsin. 2 T.: «O'zbekiston», 1996.
2. *Karimov I.A.* O'zbekiston milliy istiqlol, iqtisodiyot, siyosat, ma'kumi. T.: «O'zbekiston», 1996.
3. *Karimov I.A.* Vatani sajdagoh kabi muqaddasdir. 3 T.: «O'zbekiston», 1996.
4. *Karimov I.A.* O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: «O'zbekiston», 1998.
5. *Karimov I.A.* Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: «Sharq», 1998.
6. *Karimov I.A.* Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining roydevoti, «Sharq», 1998.
7. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. T.: 1997.
8. O'zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» T.: 1997.
9. *Mudalla Qodiriy.* O'tikan kunlar. T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
10. *Vohidov E.* Shoirni she'r u shuhr. T.: 1987.
11. *Zulfiya.* Kuylatim sizga. T.: Vadliy adabiyot nashriyoti, 1965.
12. *Zulfiya.* She'rlar. Ikki jildlik. T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1975.
13. *Zulfiyov A.* Xalq pedagogikasi — inson kamolotining asosi. T.: O'zREPTI o'qitish laboratoriyasi. 1992.
14. *Zulfiyov A.* Pedagogika tatihi. T.: «Sharq», 2004.
15. *Kuxutini B.C.* Дидактика. (теория обучения) Учебное пособие. М.: Ростов на Дону. Центр «Март», Т.: 2003.
16. *Малтидов Т.* Go'zallik va hayot. T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.
17. *Ситиров В.А.* Дидактика. Учебное пособие. М.: «Академия», 2004.
18. *Хурашина И.Б.* Интеграция в начальном обучении. Г. Апостольский. 2003.
19. *Чеников М.Г.* Интеграция науки. М.: «Мысль», 1981.
20. Наука в их взаимосвязи. История. Теория. Практика. Отв. Редактор академик. Б.М. Келеров. М.: «Наука», 1998.
21. *Qayumov A.* «Fathod va Shitip» sirlari. T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.

MUNDARIJA

<i>So'zboshi</i>	3
I. Ta'lim jarayonida fanlarni integratsiyalashning ilmiy-pedagogik omillari	5
II. Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalashtrish	12
III. Darsga talab	53
Xulosa	57
Illova	59
Foydalanilgan adabiyotlar	77

JO'RAYEV RISBOY
ZUNNUNOV ASQAR

TALIM JARAYONIDA O'QUV FANLARINI INTEGRATSIYALASHTIRISH OMILLARI

Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun qo'llanma

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2005

Muharrir R. Yorlagabov
Badiiy muharrir A. Musaxojayev
Texnik muharrir L. Xiyova
Sahifalovchi T. Ogay
Musahhihlar Y. Bizatlova, N. Oxunjonova

Bosishga ruxsat etildi 26.10.05. Bichimi 84x108/32. «Tayms»
jurnalxurusi. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 4,20+0,42 zarv.
Nashriyot-hisob tabog'i 5,28+0,45 zarv. Adadi 1000 nusxa
Buyurtma № 1856. Bahosi kelishilgan narxda

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi
700083 Toshkent shahri, Buyuk Turon, 41

Jo'rayev R., Zaminunov A.

Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalashirish omillari: O'qituvchilar uchun o'quv qo'llanma. — T.: «Shark», 2005. — 80 b.

Mazkur qo'llanma ta'lim sohasida o'quv fanlarini integratsiyalashirish omillariga bag'ishlangan. Unda ijtimoiy fanlarning uyg'unligi, ta'lim va tarbiya birligiga e'tibor berib tarix hamda adabiyot bo'yicha asarlarda ifodalangan obrazlar, axloqiy fazilatlarni integratsiyalashirish bir qator misollar bilan yoritib berilgan.

Qo'llanma pedagogika yo'nalishidagi mutaxassislariga mo'ljallangan.